

ROMA

RÉGI TÖRTÉNETEINEK

HITELESSÉGE ÉS EREDETE.

Niebuhr B. J. Vorträge über römische Geschichte. Herausgegeben von M. Isler. 1-ter Band. Berlin, 1846. — Schwegler (Dr. A.) Römische Geschichte 2 Bände. Tübingen, 1853 és 1856. — Lewis (Sir George Cornwall) An Enquiry into the Credibility of the early Roman History 2 Vols. London, 1855. — Macaulay (Thomas Babington) Lays of ancient Rome. Leipzig, 1851. — Bachofen (J. J.) és Gerlach (Fr. D.) Die Geschichte der Römer. 2 Bände. Basel, 1851. — Mommsen (Theodor) Römische Geschichte. Erster Band. Leipzig, 1854.

Vannak időszakok, úgy az egyéni, mint a közéletben, midőn egy időre jól esik elfeledkezni a jelenről és jövőről, s a régi múlt felé fordulva, annak eseményeit és állapotait tanulmányozni. Vannak különösen helyek is, melyek kiválólág ez irány felé vonzzák az emberi elmét. Ilyen Roma. A turista, ki mulatságot és szórakozást keres, a kényelem és élvezet embere ne menjen Romába, vagy legalább sokáig ne mulasson ott. Sokféle nélkülözést sőt unalmat is fog tapasztalni e városban. A farsangi rövid Saturnaliák idejét kivéve, bizonyos méla komolyság színe borítja el a várost és annak lakóit, mely önkéntelenül elragad az ide-

genre is. Mintha Roma egykori nagyságának és hatalmának gyászát viselné. Tesped, sínylik és romlásnak indul minden Romában és Roma körül: a közigazgatás s a közélet minden ágai, a földmivelés, ipar és kereskedés, a főbb és közép osztályok műveltsége, a nép erkölcei és jelleme, a tudományos- és szépirodalom. Sőt maga a művészet is, a mai Romának ezen fő dísze és dicsősége, mert habár felhalmozvák Romában, inkább mint akárhol, a művészet remekeinek tömérdek kincsei, mindez vagy az ó- vagy a középkor hagyománya: a Romában napjainkban lakó művészek pedig jobbára idegenek. A mai Romának fényt és érdeket csak a mult és a külföld kölcsönöznek. A „malaria“ néptelen pusztasággá változtatta át a város környékét, a „Campagna di Roma“t, hol a köztársaság korában népes és hatalmas, Romával századokig daczolt városok álltak, és később, a császárság idejében, a romai nagyoknak és gazdagoknak fényes nyári palotáik és mulató kertjeik egymást érték. A sivatag a malariával együtt mindinkább benyomúl a városnak belsejébe is. Romának legnagyobb része néptelen, s még a népesebb utcákban is komoly arczezal és szóitalanul jár a romai, ritkán hallani hangos beszélgetést, vidám nevetést, vig dallamot, csak itt-ott szólamlík meg egy Máriakép előtt valamely utcaaszögleten az Abruzzozokból Romába zárandokolt pifferaróknak, ezen kecskebőrbe öltözött festőileg rongyos olasz dudásoknak síró és jajgató hangu nótája. Korán estve minden élet kihál még a népesebb városrészekben is; a Forumnak, a Colosseumnak és a Circus Maximusnak környékén pedig, hol hajdanában a nép százezrei tolongtak és zsidongtak, már szürkületkor magányban találja magát az elkésett sétáló, s nem nagy biztosságban erszénye és élete iránt. Romának ezen komor színe annál felőtölőbb, mert meglepő ellentétet képez a többi nagyobb olasz városok élénkségével, akár Velenczéből jöjjünk, hol éjjel nappal sűrög forog a nép, és soha sem szünik meg a mozgás szárazon és vizen, akár Nápolyból, a világnak ezen legélénkebb, legzajosabb városából, hol örökké az utcán él, tolong zsidong, hemzseg, danol és kiabál az egész négyszázezernyi lakosság tömege, mintha mindnyájokat a hazájokban otthonos „tarantella“ csipte volna meg.

De habár Romában a külső élet hiánya, a lassú haldoklás jelenségei, kellemetlenül hatnak a világi élvezetek- és mulatsá-

gokhoz szokott és azok után vágyó útasra (még a színházak is, a farsang idejét kivéve, csaknem egész éven át zárva): annál dúsabb táplálékot nyújt e város a szellemi élvezetnek, a képzelemnek, a lélek és elme belső életének. Roma egy nagy multnak roppant Mausoleuma, melyet a művészet évezredekén át legremekebb műveivel felékesített. A régiségbuvár, a művészet barátja és avatottja sehol e világon nem talál oly bő alkalmat, oly kimeríthetetlen anyagot kutatásra, tanulmányozásra, bámulásra: mint itt, s a más nagy városokban oly sűrűn és csábítólag ajánlkozó alkalom világi mulatságra és szórakozásra. Romában csaknem teljesen hiányozván, annál több idő marad komolyabb foglalkozásra. Romának jelene keveset vagy semmit sem nyújt, a mi figyelmünket magára vonhatná: ily korhadt és rohadt jelenből szebb, boldogabb jövő nem fejlődhetik, egész figyelmünk tehát csak a múlt felé fordulhat. Romának múltja vagy a művészetben, vagy történeti emlékezetekben szól lelkünkhöz és képzelmünkhöz. E sorok írója is, utazásai közben kétszer tartózkodván hosszabb ideig e városban, érezte ennek sajátságos hatását. Mulatni és szórakozni jött, és úgy külső, mint belső okok és viszonyok komoly tanulmányozásra ösztönözték. Romában nemcsak az ókori építészet maradványai, a Pantheon, a Colosseum, Hadrian császárnak várrá átalakított Mausoleuma, a Forum diadalívei és gyönyörű oszloptörédei, a zsigibászárrá átváltozott marcellusi színház, Cecilia Metella síremléke, Cajus Cestius gulája stb. nemcsak az antik szobrászat remek műveinek roppant száma, mely a Vaticannak és Capitoliumnak hosszú folyosóit és tágas termeit, s a romai nagyok palotáit és villáit népesíti, de a városnak topographiája is, amaz öröknevű hegyek, vagy is inkább halmok, a Mons Capitolinus, Palatinus, Quirinalis, Aventinus stb., a Tiber vize és partjai, maga a föld, melyet Romában taposunk, mely annyi világrendítő események színhelye vagy kiinduló pontja volt, felidézik képzelmünk előtt azon nagy emberek és történetek emlékét, mikről már gyermekkorunkban oly lelkesedéssel és bámulással olvastunk Liviusból és Plutarchból, s oly erős gyermekded hittet, melyet akkor a történetnyomozók scepticismusa még meg nem ingatott. Nem hittük ugyan, mert a keresztyén vallás tanai nem engedték a pogány istenek beleavatkozását az emberi ügyekbe, habár örömet elhittük volna

azt is, de ki mert volna kétkedni annak történeti valóságán, a mit, hogy csak néhány példát említsek, a Horatiusok és Curiatiusok hármass párviadaláról, a Tarquiniusok zsarnokságáról és megbuktatásáról, Lucretiáról, az idősb Brutusról, Horatius Coclesről, Mucius Scaevoláról, Coriolanról, Cincinnatusról, a háromszáz Fabiusnak hősi haláláról, Appius Claudius és Virginiáról, Camillusról és Brennusról a latin és görög történetírók annyi ékesszólással oly meghatólag és szívemelőleg, és a mi több, oly részletesen beszélnek, mintha azon eseményeknek szemtanúi lettek vagy legalább hitelt érdemlő egykoru tanúk irásba foglalt körülményes jelentéseiből merítették volna.

Tudjuk, hogy újabb időkben a történettudomány vak hittel nem fogad el többé semmi tényt, a nélkül hogy alapjait és hitelességét szorosan, néha talán túlszigorral vizsgálná. Penelope gyanánt ma szétbontja, a mit tegnap szőtt, Schweizban Tell Vilmos létezését tagadja stb. A tagadásra és kétkedésre annyira hajlandó újabbkori történettudomány természetesen Romának régi történeteit sem kímélte meg, sőt kritikai szigorúságában annyira ment, hogy annak négy, mások szerint öt századát a historia országából száműzte s a mesék és költemények honába utasította.

Mintegy öt hónapig Romában élvén, könyezve egy nagy-szerű multnak emlékeitől, magam is visszafordultam kora ifjúságomnak tanulmányaihoz, melyektől későbbi éveimben a kor égető kérdéseivel szorosabb kapcsolatban levő tanulmányok elvontak. Különös érdeket találtam abban, Roma történeteit a hely színén tanulmányozni, azokról a Capitolium halmán, a Forum romanum oszlopai és diadalívei között elmélkedni. De most már e történeteket nem a gyermek vak hitével és bizodalomával, hanem a történettudomány újabb vizsgálatait nyomán fejlődött kritika szemüvegén néztem, a nélkül azonban, hogy saját ítéletemről lemondva egy mesternek szavára esküdjem és vak hittel fogadjam mindenben a scep-sis és negatio tanait; sőt szabadságot vettem magamnak néha és néhol kétkedni a kétkedés tanain, megbírálni a bírálókat, s az eltérő és ellenkező nézetek és állítások vitáiból önálló, habár igénytelen véleményt vonni el. Ezen olvasmányaimat és tanulmányaimat folytattam Romából eltávoztam után is, s azoknak eredményeit szándékom a következő sorokban közölni a „Budapesti szemle“ olvasóival. Kimerítő vizsgálatokat s a vitás kérdé-

sek vég eldöntését e helyen tölem senki se várja; amazok egy-szemlei tanulmány (essay) szűk rámájába nem férnének, eldöntő ítéletre pedig magamat hivatva nem érzem, noha szerény véle-ményem kimondását áttallani nem fogom. Célom könnyű vázlat-ban s több oldalról világításban az olvasónak bemutatni ez ér-dekes történeti kérdést, mely jelenleg a külföldön sok elmét és tollat foglalkodtat s őt oly álláspontra helyezni, honnan, ha kedve telik benne, saját vizsgálatait és tanulmányait tovább üz-hesse, a fentebb elsorolt, általam is felhasznált munkák vezérlete és útmutatása mellett. Se szaktudósokhoz, se a néphez nem aka-rok ez alkalommal fordulni, hanem a mivelt közönséghez, tehát iparkodni fogok ennek nyelvén szólani, ezt egész előadásomban szem előtt tartani. Az áttekintés és tájékozás könnyítése végett megemlítem, hogy tanulmányomat három részre osztván, az el-sőben Roma régi történeteinek forrásait, a másodikban ama történetek belső hitelességének kérdését tárgyalván, a har-madikban végre a kérdés újabbbkori irodalmának ismertetése mel-lett, a tudósok különböző állításait és vitáit fogom taglalni a romai régi historia anyagának és tartalmának honnan származása iránt.

I.

TÖRTÉNETI FORRÁSOK.

Von wannen kommt euch diese Wissenschaft?
Schiller.

A történeti tények hitelessége megítélésénél két dologra kell tekintettel lenni, arra t. i. 1) vajjon hitelt érdemlő források-ból merítették-e? és 2) nem foglalnak-e magokban anyagi lehe-tetlenséget, képtelenséget, meg nem oldható, meg nem egyez-tethető ellenmondásokat? E kettős szempontból tekintsük tehát Roma első századainak történetét is. Lássuk legelőbb, mily ala-pokon nyugszik, a mit romai historiának nevezünk és ismerünk. Ily vizsgálatnál legtanácsosabb visszafelé haladni, mint az áfrikai utazók, kik a Niger vagy a Nilus forrásait keresik. Azon régi görög és latin írók közt, kik Roma első századainak történetét részletesebben előadják s időkig fennmaradtak, legnevezeteseb-bek s egyszersmind legrégebbek Halikarnaszi Dionysius és Livius. Mindketten kortársak voltak és a romai történetírók chronológiája szerint, a város megalapítása után a nyolczadik

században éltek és irtak. De tekintsük őket és munkáikat közelebbről.

Halikarnaszi Dionysius munkája, mint egyáltalában a görög írók, nálunk kevésbé ismertetik. Munkáját magam gyermekkoromban, bárha csak fordításban, olvastam; most nem lévén kezemenél, jellemzésében Niebuhrt és Schweglert követem, kiknek dolgozatait e tanulmányaimban bőven használtam. Dionysius maga mondja, hogy Roma megalapítása után 724-dik évben jött e városba, s miután 21 évet a latin nyelv tanulására, s a romai történeti források kutatására és historiai anyag-gyűjtésre fordított volna, a város 745-dik évében adta ki historiai munkáját. Az 20 könyvre terjedett s a romai történeteket a legrégibb időktől az első pún háboru kezdetéig foglalja magában. Mért nem vitte tovább, bizonytalan; gyanítani lehet, hogy azért, mert Polybiusnak jeles és jóval régibb munkája onnan indul ki. Dionysius munkájából csak az első tizenegy könyvet bírjuk, melyek a város 311-dik évéig terjednek; a többi könyvekből csak töredékes idézetek jöttek reánk későbbi írók munkáiban. Mint történetíró nagy, és kivált a régieknél ritka érdemekkel bír. Szorgalmatos és lelkesmeretes történetbuvár. A korában még létezett régi történetírókat mind olvasta, figyelmesen egymással egybe hasonlította, és összegyűjtött minden anyagot, melyet különféle történeti forrásokban szétszórva talált. Innen van, hogy nem ritkán ugyanazon ténynek különböző forrásokból merített és egymástól eltérő leírásait egymás mellett adja. Vannak azonban hiányai és gyanút gerjesztő sajátságai is. A régibb annalistákban, mint Dionysius maga mondja, Roma legrégibb történetei csak igen röviden adatnak elő; annál csudálatosabb azon részletesség, melynél fogva az első könyv csupán a város megalapítása előtti időt tárgyalja, a másodikban nem megy tovább Romulus és Numa koránál s a fenmaradt tizenegy könyv a decemvirek idején túl nem terjed, mely időszak története Livius munkájának három első könyvében foglaltatik. Más régi történetírókkal közös hibája az is, hogy a munkájában szerepelő személyeknek hosszú beszédek, s ezekben oly okoskodásokat kölcsönöz, melyek azon idők és körülmények között lehetetlenek és képtelenek, nem is tekintvén azt, hogy a kérdéses személyek létezése is kétséges, az pedig hogy beszédek szövege, sőt csak tartalma is miképen szállhattak által századokon kereszt-

túl az ő koráig, meg nem magyarázható. Így például Romulussal, miután Roma falai már felépítvék, ékes beszédet tartat, melyben az egybegyűlt telepedőknek azon kérdést terjeszti elő, hogy mily alkotmányformát akarnak adni az új statusnak, mire ezek a monarchia mellett nyilatkoznak. Ő egyáltalában Roma első századainak történeteit úgy adja elő, mint valamely újabbkori pragmatica historiát. A tradíciónak magvát és alapját teljesen historiainak tekinti. Korának fölvilágosultabb szellemében ő sem hiszi többé az abban találtató meséket, de azokban a babona álmait látván ezeknek egyszerű kihagyása által véli helyre állíthatni a való történetet. Ily módon iparkodik az ősrégét lehetséges és valóságos historiává átalakítani és magyarázni. A lehetetlent és hihetetlent elmellőzván, az ellenmondásokat a mennyire lehet kiegyenlítván s őszhangzásba hozván, itt ott az egymástól elszakadt s egybe nem férő tényeket, közbeszúrások által okozatos összefüggésbe hozván, oly történeti elbeszélést állít elő, mely a hitelesség külszínét viseli. Míg a kritika tekintetében nem igen szigorú Liviusban igen sűrűn találhatunk panaszok az adatok szűke, a régi hagyomány bizonytalansága, ellenmondásai, a tényállás megállapításának nehézsége iránt, Dionysiusban ilyenekre nem akadunk, ő a sok század előtt történeteket egy szemtanúnak részletességével és biztosságával beszéli el, s előadása oly sima, oly határozott hogy nem is gyanítanak mennyire ingatag alapokon nyugszik, ha azt máshonnan nem tudnók. Ennélfogva azt mondhatni Dionysiusról, hogy ő dicsérendő szorgalommal felkeresett és felhasznált mindent, a mit saját korában munkája tárgyára nézve még találhatott, de hogy éppen azon igyekezete által hogy historiájának a hitelesség látszatát adja, a tradícióról a rege és mese színét letörölje, ezt hamis világba állította.

Livius már jóval ismeretesebb közöttünk: ki nem olvasta és tanulta őt iskolás éveiben, habár csak részben is? De a közelebb lefolyt évtizedekben a kor érdekei és iránya annyira elvonták az elméket az ókori történetek és régi írók tanulmányozásától, hogy nem tartom feleslegesnek róla is, valamint munkájáról, részletesebben szólni. Livius sokban ellentétet képez Dionysiusal. Kortársak voltak ugyan, de úgy látszik, nem ismerték s fel nem használták egymás munkáját. Livius munkája ropant kiterjedésű volt; 142 könyvben Romának egész történetét

adta kezdetétől Drusus haláláig. Mi ezen nagy munkából csak 35 könyvet t. i. az első, harmadik, negyedik decast (könyvtizedet) egészen, és az ötödiknek első felét birjuk. Liviusnak főereje és érdeme a csinos előadás. Nyelve könnyen folyó, kellemes, élénk és sima. Schwegler őt a velenczei iskola festészeihez hasonlítja, kiknél a színezés tökélye eltakarja a rajz hibáit. Különös előszeretettel és nagy szónoki mesterséggel festi a drámai hatású jeleneteket. Ő inkább művész, mint történétíró. A történeti személyek jellemzésében és ugyyszólván egyénítésében jóval felülmúlja Dionysiuszt. A beszédek, melyeket ő is elmondhat vele, inkább a körülményekhez és fellépő személyek egyéniségéhez alkalmazottak. Stylusa tömött és izlésteljes. A mondák költői elemeit érzi és érti, s azokat nem igyekszik száraz historial tényekké átváltoztatni. De nemcsak művészeti, hanem erkölcsi oldaláról is dicsérendő Livius munkája. Érti és érzi az emberek nagyságát és erényét is, részvétet mutat az emberek szenvedései iránt, többnyire helyesen ítél a tettekről: s azok indokairól. E szeretetreméltó jellemét Liviusnak már régi műbirák is, Quintilian és Seneca, elismerték.

De ezen szépműtani és erkölcsi jelessége mellett nem szabad elfelejteni hiányait. Egyik az, hogy a történeteket nem tekinti államférfiúi szempontból, mint például Thucydides, Polybius vagy Tacitus. Főczélja volt kora miveltebb közönségének Roma történeteit kellemesebb és élvezetesebb alakban nyújtani mint az ő előtte irt régi annalisták; a régi alkotmányos viszonyok keletkezésének és átalakulásainak tanulmányozására kevés gondot fordított, a századok előtt történeteket, a pártok állását és vitáit, a politikai jellemeket saját korának szemüvegén nézte s ennél fogva ha erkölcsileg helyesen és méltányosan is, politikailag gyakran ferdén ítél emberekről és eseményekről. Dionysiusznál sokkal kevesebb gondot fordít a régibb historiai források tanulmányozására. Munkájából tisztán kitetszik, hogy tudományos készüllet nélkül fogott írásához. Az eseményeket elmondja kellő rend és figyelem nélkül arra, ha mindenik a maga helyén áll-e vagy sem. Így például a Forum elkészítését más helyen említi s jóval előbb mint sem a Cloaca Maxima építését, holott amaz nem volt eszközölhető ennek bevezése előtt, mert a Forum helye, mely annak előtt mocsár volt, csak ezen utóbbi nagyszerű csatorna által szárította-

tott ki. Világosan kitetszik, miképen járt el munkája írásánál. Minden időszaknál kezéhez vett, többnyire szerencsés választással, egy vagy más régi történetirőt, s azt követi csaknem kirekesztőleg egy darabig, mire ismét mást választ vezérül, a nélkül hogy arra figyelne, vajjon egyik vagy másik közülök valamely előbbi vagy későbbi korszak történeteire nem vet-e új világot? Például a Hannibal elleni háborúnak mintegy kezdetétől Polybiust követi, kinek jeles munkáját előbb vagy nem ismerte, vagy figyelembe nem vette, különben el nem hallgatta volna azon fontos okmányokat melyeket ez író a Roma és Carthago közötti régibb viszonyokra nézve közöl, miről utóbb bővebben fogok szólni. Mi történeti munkájának első könyveit illeti, melyekben Roma régibb történetei adatnak elő, az elsőben és másodikban Fabius Pictort és Calpurnius Pisot követi és idézi, a harmadikban többnyire Valerius Antiaszt, a negyedikben Licinius Macert és Aelius Tuberot. Az e forrásokból meritett anyagokat izléssel és szerencsés tapintattal dolgozta fel, de némi gondatlansággal és kritika nélkül. Ennek következése, hogy néha önmagával jó ellenkezésbe s hézagokat hagy elbeszéléseiben, melyeket maga észre sem vesz. Azt mondja például, hogy valamely fegyvernugvás lejárt vagy meg lön szegve, melynek kötéséről említést sem tett; városok visszafoglalását beszéli el melyeknek az ellenség általi bevételéről szót sem mondott volt. Népek megveretéséről sőt kiirtásáról szól, melyek kevéssel utóbb teljes ép erőben küzdenek, városokat ostromoltat és elfoglaltat, melyek kevéssel előbb szerinte a föld színéig lerontattak. Ha kivételképen egynél több annalistát használ egy korszak eseményeire nézve, azoknak részletekben egymástól eltérő jelentéseit úgy adja, mintha különböző eseményekről szólanának, így például Roma 251-dik és 259-dik évei közt négy hadjátráról szól a volscusok ellen, melyekben gondosabb vizsgálat és combinatio után egy és ugyanazon hadjárat történeteinek ismételtesére ismerünk. A chronológiára nézve szintén gondatlan, s nevezetesen a királyok chronológiájának képtelenségein fen sem akad, melyeket Dionysius igen jól észre vett és kiegyenlíteni iparkodott. Például: Livius szerint Tarquinius Superbus atyjának Tarquinius Priscusnak halálakor „juvenis“*) és 40 évvel

*) Liv. I. 42.

később Servius Tullius megbuktatásakor még mindig „juvenis“^{*)}. Egyébiránt ezen gondatlanságnak, melylyel Livius forrásait kritika nélkül csaknem szolgálilag követte, csak művészebb és kellemesebb formát adván nyers és darabos előadásaiának, egy jó oldala is van, az t. i. hogy nála a régi mondákat inkább találjuk eredeti épségükben, miként azokat a régi annalisták felfogták és visszaadták, mintsem Dionysius átdolgozott és pragmatizáló, hol kihagyó hol pótló előadásában, mely sem traditio, sem historia. Ezen két író munkáin alapszik főleg minden tudományunk a római történet azon korszakáról, melynek hitelességét e helyen szóba hozzuk. A későbbi akár latin akár görög historicusok vagy ezen írókat használták fel vagy ugyanazon régiebb, reánk nézve elveszett forrásokból meríthettek csak mint ők, a fenforgó kérdésre nézve tehát csekély fontossággal bírnak. Ezekről tehát elég lesz csak tájékozás végett röviden emlékezni.

A későbbi latin historicusok épen jelentéktelenek; csak azokat értem kik hazájok történeteit az első századoktól kezdve adták, Tacitus tehát ide nem tartozik. Valerius Maximus Tiberius alatt írta munkáját, mely kritika nélkül egybeszedett adomák gyűjteménye. Vellejus Paternulus két könyvéből csak a második maradt fen; az elsőnek fele, mely a kérdéses időszakról szól elveszett. Florus Hadrian császár alatt írt; munkája csak rövid kivonat Liviusból; Eutropius is, a ki Krisztus születése után a negyedik században, Valens császár alatt élt, Liviust követte, nem különben a még későbbi és már keresztyén Paulus Orosius is. Liviusnak terjedelmes és hiányai mellett is nagybecsű munkája annyiban károsan hatott a római történetíráásra, a mennyiben háttérbe szorította, elfelejteté és ez által végkép elenyészteté a régibb történetírókat, a reá következő római historicusoknak pedig maga szolgálván bő forrásul és gazdag bányául, ezeket elszoktatá az önálló buvárkodástól.

Nevezetesebbek a későbbi görög historicusok, kik a római történetekről írtak. Ezek nem vak követői se Liviusnak se Dionysiusnak. Azok közül, kik Róma régi történeteire is kiterjesztik figyelmüket, legjelesebbek Diodor, Plutarch, Appian és Dio Cassius.

^{*)} Liv. I. 47.

Diodorus Siculus, Julius Caesar és Augustus korában élt, tehát Liviusnak kortársa volt. Általános világtörténetet írt 40 könyvben, mely a legrégebb időktől Galliának és Britanniának Julius Caesar általi meghódításáig terjedett, s a romai történeteket is synchronistice tárgyalta. Munkájából azonban épen a VII—X. könyvek, melyekben Roma alapítását és a királyok történeteit tárgyalta, elvesztek, s csak egyes töredékeik tartattak fel Constantinus Porphyrogeneta Excerptáiban. Ezekből úgy látszik, hogy a régi annalistákat, névszerint Fabius Pictort használta. De ezen töredékek sokkal csekélyebbek, hogysen mint történeti forrás a kérdéses időszakra nézve tekintetbe jöhetnének.

Plutarchot társai közül különösen kiemelem, nem annyira a történeti kritika szempontjából, melynek mérlegében nem nyom többet azoknál, hanem leginkább azért, mert a régi historicusok közül senki oly általános és mély hatást nem gyakorolt világszerte, mint ő. Biographiái századok óta jó és rossz fordításokban elterjedtek minden civilizált országban és nemzeteknél, olvastattak nagy és kicsiny, tudós és nem tudós által. Kétséget sem szenved, hogy Shakespeare is néhány drámai remekművét, Coriolant, Julius Caesart, Antonius és Cleopatrárt Plutarchból merítette. Számos egymásra következő nemzedék belőle merítette leginkább a görög és romai történetek ismeretét, elbeszéléseinél gyúlt lelkesedésre a szép, jó és igaz iránt. Erkölcsi hatása a legjótékonyabb, kellemetes és tanulságos, mulattató és lélekemelő olvasmány mindenkinek. Magam is gyermekeim legkedvesebb emlékei közé sorolom Biographiáinak újra meg újra ismételt olvasását, melyhez örömmel és élvezettel tértem néha vissza ifjú- és férfikoromban is. Plutarch Trajanus alatt írta úgynevezett Paralelláit, melyekben egyegy romai és görög férfinak életírását adja egymás mellé állítva s egymással egybeahasonlítva. Jelen vizsgálataink körébe a sok közül csak öt romainak biographiája tartozik. Romulusé Numa Pompiliusé, Publicoláé, Corioláné és Camillusé. Mint kritikust Niebuhr nem igen magasra helyezi. Idézetéből azonban látszik, hogy Dionysiuson kívül, kit több helyen említ és felhasznál, sok más régiebb, úgy romai, mint görög történeti forrásokból is merítette adatait, melyeket nagy ügyességgel együvé szerkeszt. Roma régi történeteit illetőleg Dionysius és Livius után benne kevés újat találunk.

Appian, jogtudós Alexandriából, Hadrianus és Antoninus Pius alatt mint ügyvéd Romában élt és 24 könyvben megírta Roma történeteit. Munkájának nagyobb része elveszett, csak tizenegy könyve maradt fen. Elveszett különösen az első könyv, melyben a romai királyok korszaka foglaltatott, a második, harmadik és negyedik könyvekben jobbra Dionysiuszt követi, a történeti kritika előtt tehát önálló becsesl nem bír.

Dio Cassius, Antoninus Pius alatt született és 80 éves korában halt meg; életében magas állású volt, két ízben consul-ságot is viselt; munkájának fenmaradt részéből kitetszik, hogy államférfiúi belátással bírt, s a régibb alkotmányos viszonyokat jobban ismerte és helyesebben fogta fel, mint akár Livius akár Dionysius. Annál inkább sajnálhatni, hogy 80 könyvből állott terjedelmes munkájának, melyre 12 évig anyagokat gyűjtött s melyen utóbb még tíz évig dolgozott, csak mintegy negyed részét bírjuk, és pedig a munka közepéből. Egészen elveszett az első 35 könyv, tehát épen azon rész hiányzik, mely értekezésünk tárgyára vetetne némi világot.

A mondottakból kitűnik, hogy reánk nézve csakugyan Livius és Dionysius, Roma régi történeteit illetőleg, úgyszólván az egyedüli források. A mit más, korunkig fenmaradt régibb írótól e részben tanulhatunk, tekintet alig érdemel. Julius Caesar, Sallustius, s a még jóval régibb Polybius ide nem is tartoznak, mert remek munkáikban vagy egykoru vagy legalább későbbi korszakbeli történetek adatnak elő, melyeknek hitelessége kétség alá nem jő.

A történelmi kritika teljes joggal elvül tartja s követi, hogy történeti tény hitelesnek csak úgy tekinthető, ha egykorú tanubizonyyságon alapul vagy arra legalább visszavihető. Ebből természetesen nem az következik, hogy mindaz mese, a mit Liviusban vagy Dionysiusban a saját korukat megelőzőt hét századról írnak. Itt közbe kell szűrnom azon megjegyzést, hogy midőn e cikkekben évekről és századokról szólok s azokat Roma építésétől számítom, a romai írók chronológiáját követem, a nélkül hogy annak alaposságáért kezességet vállalnék. Liviusra és Dionysiusra térvén vissza, mindenből kitetszik, hogy egészben jó hiszemű

írók, a korokban még létezett s rendelkezésükre kész történelmi forrásokat lelkesen felhasználták, s valót akartak és véltek írni. Természetesen az ókor általános felfogása szerint, mely e tekintetben eltért az újabbkoritól, s a történetírást inkább művészetnek, mint tudománynak tekintette. Hiszen tudjuk, hogy Görögország legjelesebb történetírói, egy Thucydides, egy Xenophon, noha egykorú történetekről irtak, melyekben az egyik nevezetes, a másik főszerepet vitt, a szereplő személyekkel beszédeket tartatnak, melyek úgy mint műveikben állanak, soha sem mondathattak el. De ezen költői szabadságon kívül, melyet az ókor minden történetírója vett magának, Livius és Dionysius hazudni, ámítani nem akartak; csak több vagy kevesebb kritikával követtek, más régibb írókat. Saját hitelességök tehát ezen elődeik hitelességétől függ. Őket a romai történetírók és annalisták hosszú sora előzte meg, korokban még többféle egyéb történelmi emlékek is léteztek, melyeknek tanubizonyossága a historicusokénál jóval régibb korszakokba ért vissza. Ezek ugyan mai nap már mind elvesztek, de nem veszték el minden nyom nélkül. Későbbi írók, fentartották a szerzők neveit, adatokat személyességök, polgári állásuk, műveik tárgya, iránya és tartalma felől, itt-ott elszórt idézetekben hosszabb vagy rövidebb töredékeket is. E tekintetben nem csak historicusokban, kiknek forrásul szolgáltak, hanem kivált a grammaticusoknál lehet kielégítő sikerrel böngészni; noha ez utóbbiak idézetei nem történelmi tények, hanem inkább régi, elavult nyelvformák ismertetését tárgyazzák, még is alkalmat nyújtanak az illető írók irmodoráról s bizonyos mértékben szellemi irányáról is némi fogalmat szerezni. Az újabbkori tudományos buvárkodásnak sikerült ekképen kitűnő szorgalommal egybeszedni a száz felé elszórt adatokat s ezekből nem csak Roma Livius előtti történelmi irodalmának általános képét összeállítani, hanem az egyes írókat és műveiket is annyira jellemezni, hogy a történelmi kritikának juryja, ha nem is teljes evidenciával, de legalább hozzávetőleg ítéletet mondhasson azoknak hitelességéről. Ismerkedjünk meg tehát mi is egy kissé közelebbről ezen írók és történelmi emlékeknek a tudomány által mintegy sírból feltámasztott kísérteteivel, a mint azoknak árnyképeit Niebuhr, Schweigler és legújabban egy angol történetbuvár Sir George Cornwall Lewis, szemünk elébe idézik. Lássuk előbb a régi tör-

ténetírókat, utóbb az ezeknél még régibb hivatalos följegyzésekre okmányokra és egyéb történelmi emlékekre átmenendők. Egyébiránt rövid akarok lenni s csak annyit mondani, a mennyi a tárgyalat kérdés körüli tájékozásra múlhatlanul szükséges, nehogy e tanulmány annyi kötetre terjedjen, a hány ivre szándékom szorítkozni. Ennélfogva csak a legfontosabb s illetőleg legrégibb írókról fogok részletesebben szólni, kik különben is a későbbieknek alapúl és forrásúl szolgáltak. A bővebben értesülni kívánó olvasót pedig Niebuhr, Schwegler és Lewis fentebb idézett terjedelmes és kimerítő munkáira utalom.

Legrégibb római történetíró Livius, Dionysius és mások tanúsága szerint, kik őt forrásul használták Quintus Fabius Pictor, a Fabiusok nagy és hatalmas nemzetségéből. Élete Roma VI-dik századának első felébe esik. Munkáját Dionysius állítása szerint görög nyelven írta, Niebuhr szerint azon okból, hogy a görögökben jobb véleményt támaszszon hazája és honfitársai iránt, de hihetőbben azért, mint Schwegler vélekedik, mert könnyebbnek találta a már kimivelt görög nyelven írni, mintsem a még darabos hazai nyelv irodalmilag járatlan ösvényein úttörő lenni.

A Fabius nemzetség a régi Romában műveltségre, s különösen görög zamatu műveltségre kitűnt. Az író egyik őse festésszettel foglalkozott mi az ó-római fogalmak szerint egy patricius állásával alig fért össze. Tőle vette eredetét a Pictor melléknév. Fia mint követ Alexandriába küldetett, tehát szinte jól birhatta a görög nyelvet. Egyébiránt Cicero Fabius Pictort a latin nyelvű annalisták közt is említi és Gelliusban egy ószerű irmodoru latin phrasisa idéztetik, mi azt gyaníttatja, hogy munkája talán más vagy önmaga által hazai nyelvre is fordítva lőn. Mily czimet viselt Fabius Pictor dolgozata és hány könyvre volt osztva, nem tudatik; de igen is, hogy a hazai történeteket legrégibb időktől a Hannibal elleni háboruig, magában foglalta. E munka írására talán családi hiuság és azon körülmény is adhatott okot, hogy a Fabiusok nemzetsége hihetőleg régi és bő családi chronikával birt, miből azt is megmagyarázhatni, hogy a romai történetekben a Fabiusoknak más nemzetségek felett oly kitűnő, helyenkint oly regényes szerep miért jutott. Livius, Dionysius, Diodorus Siculus gyakran idézik és használják, s a hang, melyen róla szólnak, mu-

tatja, hogy mint történeti forrás nagy becsben tartatott. Polybius is több helyen idézi, de hazája iránti részrehajlást és a romaiak eljárásának szerfeletti szépítgetését veti szemére. De bárminő volt munkája, annyi bizonyos, hogy az a romai történetírásnak alapköve.

Ifjabb kortársa és követője Fabiusnak L. Cincius Alimentus. Szinte görögül írta Dionysius tanúsága szerint Roma történeteit a város kezdetétől saját koráig: a régieket, a mi Fabiusról is mondatik, csak röviden, az egykoruakat azonban részletesen és bőven. A második púnháboruban mint Praetor részt vett és fogságba esett, de Hannibálnál jó bánásmódot talált, sőt ennek szájából némely adatokat is vett a háború eseményeiről melyeket munkájában felhasznált. Livius több helyen használja és idézi.

Feltűnőnek látszhatik, hogy oly korban, midőn Romában a könyvirás és nevezetesen a történetírás még bölcsőjében volt, ketten vállalkoztak egymás mellett, vagy kevéssel egymásután ugyanazon tárgyú, fáradságos nyomozással járó munkának megírására. Ebből némelyek azt következtették, hogy a plebejus származásu Cincius Alimentus, ellentétül Fabius Pictor patricius szellemű munkájához, a hazai történeteket plebejus szellemben és iránynyal akarta volna megírni. De ez csak újabb korunkbeli írók gyanítása, mely semmiféle régi tanubizonyyságon nem alapul.

Ugyan ezen (hatodik) századnak vége felé, szinte görögül irtak még C. Acilius és A. Postumius Albinus. Az első hihetőleg ugyanazon C. Acilius Glabrio, ki a város 599-dik évében három görög követet bemutatott a senatusnak és nekik tolmácsul szolgált. Munkáját bizonyos Claudius latinra fordította s e fordítást használta és idézte több helyen Livius. A másik fentemlitett romai-görög író, Aulus Postumius Albinus 599-ben praetor, 603-ban consul volt. Munkájáról részletesb tudomásunk nincsen. Az ítéletek róla különbözők; Cicero dicséri, Polybius ellenben kevésbe veszi.

A legrégibb romai történetíró latin nyelven, a legelső latin prosaíró M. Porcius Cato (520—605) a „Censeo Carthaginiem esse delendam“ híres elmondója. Már aggastyán korában írta „Origines“ ezimű történelmi munkáját. Cornelius Nepos megismerteti velünk e munka tartalmát és felosztását Cato életírásá-

ban. Hét könyvre volt osztva: az első a romai királyok történeteit foglalta magában, a második és a harmadik a nevezetesebb olasz városok eredetét és történetét, a négy utolsó a két első pún háborút és Roma egyéb hadjáratait és belső viszontagságait Cato utolsó életéveig. Cato anyaggyűjtési szorgalma és gondossága a régiek által nagyon dicsértetik. Ugy látszik, hogy legfontosabb volt valamennyi historicus közt Olaszország régi történeteire nézve. Bizonyost azon forrásokról, melyekből Cato merített, nem tudunk ugyan, de hihető, hogy az olasz városok őstörténeteit azoknak helybeli évkönyveiből vehette, a mennyiben korában még léteztek. Még azon időben el nem tűntek volt Közép-Itáliának különböző népfjai és nemzetiségei, az etruszkok, oszkok és sabellok városaikban tehát még fennmaradhattak némely okmányok, krónikák, annalisok, a régibb és előhaladt miveltségű etruszkoknál talán történetírók munkái is, melyek utóbb a Sylla és Marius között folyt iszonyú polgárháborúban végkép eltűnhettek.

A hatodik századbéli történeti források közé számíthatni két régi latin költőt is, u. m. Naevius, a ki régiségre Fabius is valamivel megelőzi, és Ennius. Különösnek tetszhetik ugyan költeményeket történelmi források közé sorozni, de a nemzetek régi történeteiben nem ritkaság, hogy tisztán historiai események versbe foglalva adatnak elő. E részben elég Tinódira emlékeztetni.

Naevius az első pún, vagyis Carthago elleni háborút, melyben maga is szolgált és harczolt, tehát egykoru történeteket, régi versnemben, az ugynevezett versus vagy numerus saturniusban beszélte el. Költeménye hét könyvre volt osztva. Abban visszament Aeneas Itáliába jöveteléig; alkalmasint ő is, mint később Virgilius, Roma és Carthago ellenségeskedéseit Aeneas és Dido meghasonlásából származtatja. A fennmaradt részek jobbára e költeménynek ezen mythicus részéből valók. A többi töredékek, melyek történeti tartalmúak s az első pún háborúra vonatkoznak, igen rövidek s a költemény történeti becsére nem engednek következtetést vonni; csakis ószerű szólásmódok példái gyanánt idéztettek későbbi grammaticusok által.

Nevezetesebbek lehettek, mint történelmi forrás, Ennius *Annalis*ai. Ilyen, költeménynek furcsa czim alatt irt egy nagy eposzt, mely magában foglalta Roma egész történetét a legrégibb időktől saját koráig. Előadásában szoros chronologiai rendet tartva

az első könyvben előadta a Roma építését megelőzőtt történeteket, a második és harmadikban a királyok életeit, az ötödikben és hatodikban a Pyrrhus elleni háborút, a hetedikről kezdve tovább a pún és egyéb későbbi háborúkat. Már ezen felosztásból is látszik, hogy munkája inkább történelmi, mint költői műnek tekintendő. Sokáig nagy becsben tartatott az a romaiak által, és maga Cicero, noha nem nagy barátja a régi nyers és darabos latin irodalomnak és nyelvnek, róla több helyen elismeréssel szól, sőt néhol egyes mondatait is idézi. Ennius 515-ben született és 70 éves korában halt meg. Töredékei egybegyűjtettek a XVI-dik században Columna Jeromos és később még teljesebben Merula nevű németalföldi tudós által.

A későbbi században élt romai historicusokat elég lesz csak röviden említeni, mert ők még távolabb állván a régi idők történeteikhez, azokra nézve újabbat, hitelesebbet nehezen adhattak általutódaiknak annál, mit magok elődeiktől kölcsönöztek. Hihetőleg csak azoknak adatait ismételtek miveltebb formában s valamivel több kritikával és scepticismussal, hozzáadván a saját korukbeli történeteket. Csakugyan tudjuk idézetekből és újabb írók említéséből, hogy Roma VII-dik századának történetírói közül többen a régi mythicus történeteket nem fogadták el többi a VI-dik század íróinak gyermekded hitével, sőt azon iparkodtak, hogy azoknak mesés elemeit elmagyarázzák s a chronologiai képtelenségeket és ellenmondásokat lehetőleg kiegyenlítsék. Ezen század történetírói közül, kik már mindnyájan latin nyelven írtak, említenők:

L. Cassius Hemina, a ki kevésbé Cato után Carthago lerontása korában írta hazája történetét. Cn. Gellius igen terjedelmes író, mi onnan kitetszik, hogy munkájának 97-dik könyve idézve találtatik. L. Calpurnius Piso 605-ben tribunus, 621-ben consul, 634-ben censor volt. Grachus pártjának ellene, de különben becsületes jellemű, köztisztelőben álló férfiú. Livius két első könyvében Fabius Pictor mellett leginkább őt használta forrásul. C. Sempronius Tuditanus consul 625-ben; munkáját Dionysius említi és használja. Q. Claudius Quadrigarius Sulla ideje után írta munkáját; eltérőleg a többiektől, nem a város építésénél vagy éppen Aeneasnak megérkezésénél, hanem Romának a galloktól visszafoglaltatása utáni

kornál kezdi hazája történeteit. Valerius Antias, kinek munkája a régiek előtt sem állt nagy hitelben, sőt az egyetlen, ki egyenesen hazugsággal vádoltatik, még a nem igen nehezen hívő Livius által is *). De ez nem tartóztatja vissza Livius, hogy munkáját forrásul ne használja, s ennek tulajdonítja az újabb történetírók, hogy a Valerius nemzetségről, melynek ez író ivadéka volt, sok hamis adat és túlságos magasztalás csuszott a romai historiába. Valerius Antias is nagyon terjedelmesen írt, mert 75-dik könyve is idéztetik. C. Licinius Macer Cicero kortársa. 681-ben tribunus plebis, utóbb praetor. Mint ilyen Cicero által hivataltos visszaélésekkel vádoltatván, elítéltetését öngyilkossággal előzte meg. Előadása Cicero állítása szerint hiányos volt, de Niebuhr és Schweigler azt hiszik, hogy Cicero ezen gáncsoló ítéletére a személyes ellenszenv nem csekély befolyással lehetett; ők más írókban talált idézetek alapján azt tartják ezen historicusról, hogy kortársai közül önálló kutatásban és az okmányok felhasználásában dicséretesen kitűnik. Q. Aelius Tubero, szintén Cicero kortársa, de személyes barátja is. Romai Annalisait Livius a régi időktől kezdve itt ott használja és idézi. Pomponius Atticusnak úgynevezett Annalisai úgy látszik tabellaris, nem elbeszélő munka volt. Ilyen chronologicus átnézeteket készített Cornelius Nepos is.

A többiektől külön emlitem Junius Gracchanust C. Gracchus barátját, honnan mellékneve is származhatott. Ő nem írta Roma történeteit közönséges értelemben, t. i. háborúit, hadvezéreinek életét sat., hanem az alkotmány kifejlődését s annak időnkénti változásait, többnyire az évszámok említésével. Gyakran említették a jogtudósok munkáiban s a legnagyobb hitelt érdemlő források közé számítandó.

Sir George Cornewall Lewis fentebb idézett munkájában még a következő történetírókat említi a már nevezetteken kívül: Cajus Fannius, L. Attius, Lucius Coelius Antipater, Publius Sempronius Asellio, Marcus Aemilius Scaurus, P. Rutilius Rufus, Q. Lutatius Catulus, Lucius Pilitus, L. Cornelius Sylla, L. Cornelius

*) Livius többször megrója, például: 26, 49: Adeo nullus mentendi modus est; 33, 10: Si Valerio quis credat, omnium rerum immo-dice numerum augenti; 36, 38: in numero augendo non alius intemperantior est scriptor s még sok más helyen is.

Sisenna s. a. t., kikről azonban, nevöket kivéve, semmi sem tudatik.

Teljesség kedvéért megemlítem, hogy több folyóirat tudósítása szerint ujabban egy még eddig ismeretlen nevű latin történetíró töredékei fedeztettek fel egy német történetbuvár Pertz által Londonban, ki is azokat kiadni készül. Az író neve Cajus Granius Licinianus; Julius Caesar kortársa lévén, hazája régi történeteire új világot ő sem vethet, de különben is az mondatik a feltalált töredékes munkáról, hogy az csak irodalomtörténeti tekintetben érdekes, de a historia abból eddig nem ismert anyagot és adatokat nem nyer.

Az archaeologusok vagyis régiségbuvárok is a történelmi források közé sorolandók. Ezek közt a leghíresebb Terentius Varro. Élt 638-tól 726-ig. Számos munkái közt a legfontosabb volt az *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* című, mely 25 könyvben a világi és államrégiségeket, 16 könyvben pedig az egyházi régiségeket tárgyalta. Mind ezen, mind sok egyéb archaeologiai munkái mai nap mind elvesztek. Csak a latin nyelvről 25 könyvben írt munkájából maradt fenn hat könyv, melynek azonban a philologusok nem tulajdonítanak nagy becset, s a történetbuvár sem talál benne sok böngészni valót, mi azonban nem zárja ki azon gyanítást, hogy elveszett munkái a régi történetíróknak bő anyagot nyújthattak.

De eleget, sőt talán sokat is szólottunk a romai elveszett történeti irodalom nyomairól. Még csak néhány szót azon görög írókról, kik a régibb romai történeteket Dionysius előtt tárgyaltak. Herodot, a történetírásnak ősapja, Romát nem is említi, noha munkájában általa ismert minden ország és nép történeteit állítja egybe. Dionysius tanúsága szerint az első görög író, a ki Roma régibb történeteit említi, Kardia i Hieronymos, Pyrrhus kortársa, a ki elbeszélvén ezen királynak Roma elleni hadjáratait, e város régibb történeteinek átnézetét bocsátja előre. Ezt követte Timaeus Tauromeniából, a ki Dionysius szerint olasz és sici-liai történeteiről írt nyolcz könyveinek egyikében Roma eredetét és régi viszontagságait tárgyalja, egy másik külön munkájában pedig szinte Pyrrhus királynak Roma elleni háborúját írja le. Ezek Pyrrhus kortársai lévén és Roma ötödik századának második felében élvén, kevéssel régiebbek Fabius Pictornál. Philinus Agrigentből az első pún háborút írta le, mely alatt élt; Po-

lybius őt a romaiak elleni igaztalansággal vádolja. Sosilus és Silenus, Hannibal kortársai, a második pún háború történeteit irták. Polybius végre, kinek 40 könyvéből csak ötöt birunk egészen, Roma VI. századának második felében élt és saját korának egyetemes történeteit irta. Mint a görög segédhadaknak vezére, a hadjáratokban maga is személyesen részt vett és Carthago elestének tanuja volt. Hadtudománynyal és államférfiui belátással bírván, kellően fogta fel s ítélte meg a politicalai és hadi eseményeket, s fenmaradt könyvei, habár szárazok és ennél fogva olvasásra nem igen élvezeteseek, az ókori történetirodalom legbecsesb kincsei közé soroztatnak.

A mondottakból látjuk, hogy Roma Livius előtt sem szűköldött historicusokban; s habár munkáik elvesztek, azoknak egymást szakadatlan sorozatban folytató és kiegészítő egykorú tanubizonyossága által a város VI-dik és VII-dik századának történetei, a mint azokat Liviusban és későbbi történetírókban olvassuk, teljesen hitelesítetteknek tekinthetők, sőt az V-dik századnak második felét is, különösen a Pyrrhus elleni háborút, még a hiteles történet körébe vonhatjuk, minthogy az, habár nem romai, de egykoru görög írók munkáiban találja alapját; de még a legrégibb romai historicusok, Fabius Pictor és Cincius Alimentus életében is a közelebb lefolyt idők eseményei még sokaknak friss emlékezetében élhetett, s azonfelül számos állam- és okiratban részletesen megírva lehettek. De más részről látjuk azt is, hogy Fabius Pictoron, vagy ha akarjuk, a görög Timaeuson túl megszűnik a történetírás tanubizonyossága, hogy tehát Roma első öt vagy legalább ötödfél századának történetei csak úgy nyerhetnek hitelességet, ha azoknak alapot, forrásokat találunk, melyekből a későbbi történetírás hiteles adatokat merithetett. Ily alapok, ily források azon századokra nézve, melyeknek egykoru történetírói még nem voltak, csak a következők lehettek.

Első helyen említendők a főpapok évkönyvei (Annales pontificum vagy Annales maximi), melyek így azért nevezettek, mert a pontifex maximus fehérre festett, nyilvános helyen felállított fatáblára évenként feljegyezte a lefolyt év legnevezetesebb eseményeit. Ezen táblák tartalma később leiratott s egybegyűjte-

tett; s idővel 80 könyvre terjedő gyűjteménynyé növekedett. Ezen följegyzések, legfontosabb alapjait képezték a történetírásnak; de nem szabad azt képzelnünk, hogy azokban az események részletes és egybe függő előadása lett volna található, sőt az ókor íróinak tanúsága szerint, azok csak igen sovány és rövid följegyzései valának a történeteknek, leginkább papi szempontból fogva fel, minélfogva kiválólág a csodák vagy úgynevezett prodigiumokról, meglepő természettüneményekről, nap- és holdfogyatkozásokról, járványbetegségekről, döghalál és éhség eseteiről emlékeztek meg, melyekben az isteni haragnak jelenségeit látták, s nagyon kétséges, ha vajjon politikai vagy hadi dolgok rendesen megemlítették-e vagy csupán akkor, ha a vallással és egyházi szertartásokkal bizonyos kapcsolatba hozhatók voltak; csak ez által magyarázható azon zavar és ellenmondás, mely kivált chronologiai tekintetben, nem csak a legrégibb, de a későbbi korszakok legfontosabb adataira nézve is, még a második pún háboru idejéig észrevehető, mi rendesen vitt évenkénti hivatalos följegyzések létezésével egybe nem fér; innen magyarázható az is, hogy se Livius, se Dionysius azokra mint forrásaikra nem hivatkoznak, azokat tehát alkalmassint csak prodigiumok vagy vallási és egyházi tekintetből fontos események említésénél használták. De minthogy a régi népeknél a vallás és egyház a politikai és hadi dolgokkal szoros kapcsolatban állott, ezen papi évkönyvek a legrégibb időkre nézve rövidségek és soványságok mellett is igen fontos történelmi források lehettek, s a régi történeteknek, ha részleteit nem is, de legalább fő vonásait, hitelesség fokára emelhetnék, ha sok, úgy külső mint belső ok, de az írók világos tanúsága is azt nem bizonyítaná, hogy az eredeti és hiteles papi évkönyvek Romának a gallok általi elfoglaltatása és felgyújtása alkalmával a város alapítása után 360-dik, mások szerint 364-dik évben megsemmisítették. A város visszafoglalása után igyekeztek ugyan a romaiak az elvesztett évkönyveket emlékezet után és magánosoknál fentartatott másolatokból helyre pótolni, de hogy ezen későbbi szerkezet még sokkal hiányosabb és kevésbé hiteles lehetett az eredetinél, magából értetik. Hogy az eredeti s utóbb restaurált évkönyvek a gallok berontása előtti korba meddig értek vissza, nem tudatik, de hogy a királyok idejébe nem, világos, mert oly chronologiai képtelenségek és ellenmondások, a milyeneket a romai hét király-

nak historiája felmutat, bármi sovány és hiányos évkönyvek létezése mellett, lehetetlen volna.

Más és pedig világi neve a hivatalos följegyzéseknek voltak az ugynevezett Libri lintei vagy is vászonra irt névlajstromai a hivatalosoknak, melyek a Capitoliumban, Juno Moneta templomában őriztettek, s ennélfogva a gallok berontása alkalmával el nem égtek, mert miként tudjuk a Capitolium nem esett az ellenség kezébe, hála Maulius és a várórség vitéz védelmének és a Junonak szentelt ludak hombentő gágogásának. Ilyenek voltak a Libri magistratuum és a Fasti néven nevezett hivatalajstromok, minők a Romában még most is létező Fasti Capitolini. Ezek márvány táblákra vésve a consulok, censorok, dictatorok szóval a főhivatalnokok évenkénti névlajstromát foglalták magokban (Fasti consulares), ugy a győzelmes hadvezérek diadalmeneteit is az alkalom és idő feljegyzésével (Fasti triumphales). Ezek hihetőleg Augustus császár alatt készültek, a régi krónikák, az annales pontificum, a libri lintei és a libri magistratuum alapján. A fasti consulares a romai köztársaság kezdetéig mentek vissza és Augustus kormányidején túl a város 841-dik évéig vitettek; a fasti triumphales pedig épen Romulussal kezdődtek és a város 734-dik éveig értek. Ezen kétféle hivatalos lajstromoknak nem csekély töredékei III. Pál pápasága alatt 1546 és 1547-dik években a Forumon találtattak és a Capitoliumon az ugynevezett Conservatorok palotájában mai napig láthatók. Több izben sajtó útján is közrebocsáttattak. Mint későbbi kornak készítményei kevés hitelességgel birnak kivált a régi időkre nézve. Noha forrásaik a libri lintei és libri magistratuum, mint említettük, a gall berontás és pusztítás előtti korba érhetnek vissza, azok még is igen hiányosak és sok helyen hamisítottak lehettek, különben nem csuszott volna be a romai köztársaság történeteibe is annyi chronologiai zavar és ellenmondás.

Említetnek a régi írók által még egyéb hivatalos könyvek és irományok is. Commentarii magistratuum, hihetőleg okiratok gyűjteménye, bizonyos neve a jegyzőkönyveknek, továbbá a Commentarii Pontificum, melyek alkalmasint egyházi szertartásokra vonatkozó szabályokat, ritualét s eféléket tartalmazhattak. Hivatalos történeti emlékeknek lehet tekinteni még néhány régi feliratokat ércz- vagy kőoszlopokon, táblákon, bőrrel bevont pajzson, minőket még Dionysius is, Roma VIII-dik századában és más ré-

gibb történetírók ő előtte láttak és leírtak. Egyik legnevezetesebb egy hajózási és kereskedési szerződés, melyet Roma a köztársaság első évében, Junius Brutus és M. Horatius consulsága alatt Carthagoval kötött. Az eredeti ércztábla Polybius éltében még meg volt, hihetőleg a Roma és Carthago közötti egyéb szerződéseket tartalmazó táblákkal együtt a Capitoliumi Jupitertemplomban őrzött államirattárban, mely jobbára ércztáblákból állván, Tabulariumnak vagy Aerariumnak nevezetett. Később Roma 671-dik évében a Capitoliumon támadt égés alkalmával ezen országos archivum a tűz martaléka lett. Polybius munkája harmadik könyvében a szerződés szövegét közli, említvén egyszersmind, hogy annak nyelve oly őszere hogy korában a legmiveltebb romai is csak nehezen bírta értelmét megfejteni. Ily monumentális okirat létezett több is, melyekről a régi írók tudósításai nyomán Schwegler részletesebben szól, s különösen hetet említ, kettőt még a királyok korából, melyek elseje Servius Tulliusnak, másika az ifjabb Tarquiniusnak tulajdonítatik. Ezen okiratok mennyire voltak hitelesek, most már, miután rég eltűntek, meg nem ítélni: ezen régi emlékek azonban ha egy részben némely személyeknek létezését, némely egyes ténynek történeti valóságát tanúsítják is, más részt egyenes ellenmondásban állanak sokban a traditionalis historiának főbb vonásaival és adataival, s ennél fogva annak hitelességét nem hogy támogatnák, még inkább megingatják. Némely újabb történetírók ezen régi emlékszerű okiratoknak, a mennyiben hitelt érdemlő szemtanúk által említettnek s illetőleg közöltetnek, nem ok nélkül nagyobb hitelt adnak, mint sem a régi történetírók bő, részletes és szép nyelvű elbeszéléseinek. Innen van, hogy például Mommsen, a romai történeteknek egyik legújabb feldolgozója, a Polybius által közölt kereskedési és hajózási szerződés alapján egészen új módon és az eddigi nézetekkel s a történetírók előadásával merőben ellenkezőleg fogja fel Roma régi állapotjait, külső és belső viszonyait, miről később bővebben szólандunk.

Gyanítható, noha e gyanítás régi író tanúsága által nem gyámolítottatik, hogy a hivatalos évkönyvek és feljegyzések mellett léteztek magánosok által írt emlékiratok is, vagy más olasz városoknak külön krónikái, melyek a gallok berontásakor talán meg nem semmisültek; továbbá egyes előkelő családoknak házi

krónikái, melyekben kivált az illető ház vagy nemzetség tagjainak tettei és viszontagságai jegyeztettek fel örökités végett. Ez utóbbiak ugyan aligha tiszta és hitelt érdemlő forrásoknak tekinthetők, sőt a történetek hamisítására nem kis befolyással lehettek, valamint a divatban volt halottas beszédek is (laudationes funebres), melyekről Livius és Cicero is említést és panaszt tesznek, hogy azokból sok hamis adat ment által a történetírókba. Ezen laudatiókban a szónok a halottat magát, de annak elődeit is magasztalta, mely alkalommal a családi hiúságnak aligha nem ritkán a valóság áldoztatott fel. Ily laudatiók az Atriumban az ősi-képeknél (imagines) őriztettek meg, és Cicero idejében még léteztek aránylag igen régiek u. m. Pyrrhus idejéből vagy is Roma ötödik századából valók. Az ily magán emlékiratok és feljegyzések vagy városi krónikák létezéséből magyarázhatni azt, hogy némely részletei a régi történeteknek, egy vagy más jelentéktelen csata vagy eredmény nélküli hadjárat, Liviusban, hihetőleg a régibb írók nyomán, igen bőven és körülményesen adatik elő, míg máshelyütt egy egész év eredménydus eseményei csak egy pár szóba foglaltatnak *) a mint t. i. vagy részletesebb magán feljegyzések vagy a rövid hivatalos annalisok szolgáltak eredeti forrásul. Livius azonban ily krónikákat maga nem ismert, legalább nem említi, s a kérdéses adatokat már második kézből vette. Ily családi krónikáknak és a laudatióknak tulajdoníthatni azt is, hogy, mint már felebb említettük bizonyos korszakok történeteiben némely nemzetség tagjainak tettei, a többiek mellőzésével, aránytalanul és túlságosan kiemeltetnek.

Ezek tehát azon források, melyekből a romai történetírás adatait a város első négy vagy ötödfél századaira nézve merithette. Látjuk, hogy azok közül hivatalos iratok (Annales Pontificum, Fasti, Libri lintei s. a. t.) hiteles, de sovány adatokkal ajándékozhatták meg a historiát, a melyek pedig bővebb anyagot nyújtottak, mint a magán emlékiratok, a családi krónikák és kivált a halottas dicsérő beszédek, hitelesség tekintetében nem sok bizodalmat igényelhetnek, sőt egyenesen a történetek hamisításával vádoltatnak.

*) Például ily módon Liv. III, 19 „His consulibus Fidenae obsessae, Crustumeria capta, Praeneste ab Latinis ad Romanos descivit.“

Hogy ezen akár hivatalos, akár magán följegyzések annál ritkábbak és soványabbak voltak szükségképen minél régibb időben készültek, azon körülményből is következtethető, hogy az írás mestersége Romában csak a királyi korszak vége felé jöhetett gyakorlatba. A traditio s ezen épült történetírás szerint az etruszkokhoz, kik pedig a romaiakat míveltségben jóval megelőzték, a betűírást csak a görög Demaratos, Tarquinius Priscusnak, az ötödik romai királynak atyja hozta. Ha ez áll, úgy Romulus, Numa, Tullus Hostilius és Ancus Martius királyok alatt Romában a betűírás még egészen ismeretlen volt, és csak az állítólag görög-etruszk Tarquiniusok által hozatott be ezen városba. Csakugyan az első felirat, melyről a romai historia említést teszen, Servius Tullius korából való, s ó-görög betűkkel ércoszlopba vésvé az Aventimuson, a frigyes romaiak és latinusok által közös költségen épített Dianatemplomban állíttatott fel, ennek felavatása emlékeztetére. A királyság utolsó ideje alatt s a köztársaság régibb korszakában is az új mesterség hihetőleg még igen kevesek által értetett és gyakoroltatott; igen sokáig még aligha más célra használtatott, mint fontos államokmányoknak, frigy- vagy békekötéseknek, templomok és oltárok felszentelésének, és más országos érdekű cselekményeknek, minél rövidebb szavakkal feljegyzésére és megörökítésére, nem pedig irodalmi célokra vagy közönségesb történeti eseményeknek, csatáknak vagy éppen szónoklatoknak és tanácskozásoknak részletes feljegyzésére. E nézetet erősíti az akkoron használt íróeszközök minősége is, u. m. ércztáblák vagy oszlopok, fehérre festett fatáblák, vászondarabok, bőrök, fahéjból készült táblák, mely íróeszközök nehezen kezelhetők levén, nem igen kedveztek bővebb írásbeli följegyzések létrejöttének vagy éppen magán személyek irodalmi munkásságának. Ha tehát léteztek volna is a királyi korszak vége felé (Roma harmadik százada első felében) vagy a köztársaság első századában történelmi emlékiratok vagy évkönyvek, azok a lehető legrövidebbek lehettek csak s oly bő és részletes elbeszéléseknek, minőket e korszakokra nézve Liviusban s még inkább Dionysiusban találunk, anyagúl nem szolgálhattak. De még azon gyér és sovány historiai anyagban is a gall berontás s Romának ez alkalommal történt felgyujtása igen nagy pusztítást tett a régi írók egyhangu tanúsága szerint. Livius VI-dik könyvének elején mondja, hogy az, mit első

öt könyvében elbeszél, oly történetek összege, melyek ködös homályba takarvák, mind régiségök miatt, minélfogva úgy mint távollevő tárgyak tisztán ki nem vehetők, mind azon okból, mert az írásbeli feljegyzések, ezen egyetlen hű segédeszköze az emlékezetnek, azon korszakban igen gyérek és rövidek, azon felül pedig ezeknek is nagyobb része gall pusztítás alkalmával el is veszett. „Mostantól kezdve azonban úgy mond, az ujja született ország világosabb és bizonyosabb történeteinek elmondásához fogok *). Más alkalommal is akárhányszor a régi idők eseményeinek előadásánál kétségét fejezi azok hitelessége iránt, mondván, hogy mindenkinek ítéletére hagyja mit tartson ezen régi történetekről, maga nemsokat gondolván vele, hogy azokról miként vélekedjenek az olvasók **). Plutarch Camillus életírásában említi, hogy a gallok pusztítása a legnagyobb chronologiai zavart idézte elő a romai történetekben és kétségét fejezi ki, ha valjon a gallok berontása előtti korszak chronológiája legkisebb hitelt érdeml-e? Felebb láttuk hogy egy VII-dik századbéli történetíró Q. Claudius Quadrigarius hazája történeteinek megírásában Romának a galloktól megmenekülését veszi kezdő és kiindulópontnak, mely eltérését történetíróársainak bevett szokásától kétségen kívül a hiteles okmányok és emlékiratok hiánya okozta az e válságos időpontot megelőzőt korszakból ***).

Hogy a Roma építését megelőzőt korszak történeteiről, me-

*) Livius VI-dik könyvének 1-ső szakaszában.

**) Liv. Praef. §. 6 : „sed haec et his similia, utcumque animadversa aut existimata erunt, haud in magno equidem ponam discrimine.“ Hasonló módon nyilatkozik V-ik §. 21.

*) Liviusban, a fentebb idézett helyeken kívül, még többször találkozunk panaszokkal a források hiánya és kétségekkel az általa elbeszél események valósága iránt. Csak néhányat idézek a szövegben mondtak támogatására IV, 23 : „sed inter cetera, vetustate incerta, hoc quoque in incerto positum“ V, 21 : „sed in rebus tam antiquis si, quae similia veri sunt, pro veris accipiantur, satis habeam. Haec ad ostentationem scenae, gaudentis miraculis, aptiora quam ad fidem, neque affirmare neque refellere est operae pretium.“ VII, 6 : „cura non deesset, si qua ad verum via inquirentem ferret; nunc fama rerum standum est, ubi certam derogat vetustas fidem.“ VIII, 40 : „Vitiata memoria funebribus laudibus reor : — inde et publica monumenta rerum confusa. Nec quisquam aequalis temporibus illis scriptor exstat, quo satis certo auctore stetur.“

lyeket Dionysius egész első könyvében eléggé bőven tárgyalt, s a régibb romai historicusok is bevontak a történet körébe, hogy Saturnus, Janus, Picus, Faunus királyokról, Aeneasnak bejöveteléről Italiába, Latinus és Evander királyokról Turnus és Mezentiusról, Lavinium s utóbb Alba Longa építéséről s az albai királyok hosszú soráról semmi legkisebb egykoru történeti emlék vagy írásbeli feljegyzés nem létezett, de nem is létezhetett soha, s minden, a mit e korszakról a régi történetírók meséltek, egyedül szájról szájra szállt tradíció épülhetett, magától értetik s talán felesleges is említenem.

Hogy Roma első századainak történeteiben a hitelesség egyik főtényezője teljesen hiányzik, hogy t. i. a legenedékenyebb történelmi kritika sem képes azokat egykoru tanuk bizonyására vissza vinni, az előadottak után, úgy hiszem, kétséget sem szenved. Lássuk már most mikép állják ki a próbát e történetek belső hitelesség, anyagi lehetőség, erkölcsi hihetőség és valószínűség szempontjából?

II.

A BELSŐ HITELESSÉG KÉRDÉSE.

In bunten Bildern wenig Klarheit,
Viel Irrthum und ein Fünkchen Wahrheit.
Goethe Faustjából.

Ha Roma első századainak történeteit a mint azokat Dionysiusban és Liviusban olvassuk, tekintet nélkül azon források tisztaságára és hitelességére, melyekből meritettek, csak magokban vizsgáljuk, minden lépten oly adatokra akadunk, melyek vagy lehetetlenek, vagy egymással egyenes ellenmondásban vannak, vagy merő képtelenségek. Ha ezen történeteken végig mennénk, a kritika bonczkésével azoknak egymásba zavart szárait különválasztva az egyes részeket szétszedve és figyelmesen vizsgálva, mint előtünk Niebuhr, Schwegler, Lewis és mások tették, látnók miként omlik össze magában a különben is szilárd alap hiánya miatt ingatag alkotvány. De céloom nem lehetvén e lapon Romának kritikai historiáját írni, csak néhány példára kívánok szorítkozni, melyek az újabb történettudomány eljárásának modorát mutassák, egyszersmind kétkedő és tagadó irányát igazolják.

Roma régi történeteinek mythicus, mesés elemeit mindenki

ösmeri s azokat nem csak mai nap nem tartja senki történeti tényeknek, de már az ókorban is, nevezetesen Roma VII-ik századának írói, Livius és Dionysius közvetlen elődei, azoknak észszerű, a természet és emberi dolgok rendes folyásával megegyező magyarázatot iparkodtak adni, mint már felebb említettem. Némelyek azt hiszik ugyan, hogy ezen mesés alkatrészek elhárításával könnyű a valódi történetet helyreállítani, nem gondolván meg, hogy legtöbb esetben a mese és történeti tény, a lehetetlen és lehető, oly szoros kapcsolatban állanak, annyira egymásközé vannak keverve s együvé szöve, hogy a mythicus szálak kihuzatván, szétbomlik az egész szövet. De a romai historiának ezen tisztán mythicus részeit nem akarjuk tovább feszegetni. Ezeknél még inkább megingatják a romai régi történetek hitelét a chronologiai lehetetlenségek és képtelenségek.

A romai királyok korszaka, Romulustól kezdve Tarquinius Superbus kiűzetéséig, a traditió épült romai historia által 240 vagy 244. évre tétetik, mely idő alatt állítólag csak hét király uralkodott, mi első tekintetre igen valószínűtlennek látszik, az egyes királyokra felette hosszú kormányidő esvén. A kormányévek következőleg vannak felosztva a hét király között. Romulusra esik 37 év (utána egy évig tartott Interregnum volt). Numára 43 (mások szerint 39), Tullus Hostiliusra 32, Ancus Marsiusra 24 (23), Tarquinius Priscusra 38 (37), Servius Tulliusra 44 és Tarquinius Superbusra 25 év. Ezen hosszú kormányidők annál kevésbé valószínűek, minthogy a romai királyság nem öröklés, hanem választás által szállt az illető egyénekre, minélfogva föltehetni, de a körülmények is oda mutatnak, hogy mindegyik már érett férfikorban lépett a királyi polczra; ehez járul még, hogy e hét király közül csak kettő mult ki természetes halállal, a többi mind időnek előtte öletett meg, az utolsó király pedig kiűzetését még 15 évvel élte túl. De nézzük e királyi korszakot időszámítás szempontjából még közelebbről, és pedig különösen a három utolsó, már kevésbé mythicus látszatú királyok történeteit. Tarquinius már mint házas ember, Ancus Marcius nyolczadik kormányévében költözik által Romába, állítólag az etruszkok országából, hol lucumo vagyis főnemes volt, de magát egy általa kívánt főhivatal megtagadása miatt sértve érezte. Ancus Marcius kormányideje 24 évre tétetvén, még 16 évig élt ennek királysága alatt. Ő

maga 38 évig uralkodott, tehát halálakor 80 éves lehetett s mégis kiskoru gyermekeket hagyott maga után, kiknek gyámja gyanánt a meghalt király veje Servius Tullius vette át a kormány gyeplőit, s magát utóbb a hozzá ragaszkodó plebs által, a szokott választási formák mellőzésével, királylyá választatta. Tanaquil, Tarquiniusnak neje, már körülbelől 75 éves lehetett férje halálakor, és miután Fabius Pictor tanúsága szerint, fiának Arunsnak halálát megérte, mely Servius Tulliusnak 40-ik kormányévében történt, 115 évnél tovább élt. Servius Tulliusnak mint fentebb láttuk, 44 kormányév tulajdonittatik. Ha tehát az ifjabbik Tarquinius atyja halálakor 20 éves volt (ifjabb pedig nem lehetett mert Servius Tullius állítólag azonnal kormányra lépte után, állásának szilárdítása végett, két leányát a két Tarquinius fiuval háziasította össze), közel 65 éves volt midőn ipját megbuktatta, 90 éves midőn fiaival együtt Romából kiűzetett és közel 100 éves, midőn Regillus tavánál, mint száműzött király a romaiak ellen hatalma visszanyerése végett csatában vitézül küzdött. A vadlelkű Tullia, Servius király leánya, szintén már 50 évesnél idősebb asszony lehetett, midőn sógorával Luciussal szerelmi viszonyt kötven, hogy vele egybekelhessen, ketten egyetértve meggyilkolták házastársaikat, illetőleg testvéreiket, mely iszonyúságok csak az ifjúkori szenvedély vad tüze által magyarázhatók. Sextus is, Tarquinius fia és Lucretia csábítója, midőn ezen szintoly könnyelmű, mint bűnös tette által atyjának kiűzetésére és egész családjának romlására alkalmat adott, vagy maga is tisztos öreg úr volt már, vagy ha még ifju volt, a minőnek a régi történetírók csakugyan mondják, azt kell feltennünk, hogy apja őt már aggastyán korában nemzette. Ezen chronologiai képtelenségek a Tarquiniusok családjának minden tagjaira kiterjeszkednek. Igy Collatinus, Lucretia férje és a Tarquiniusok rokona, Egerius fia és Tarquinius Priscus testvérbátyjának Arunsnak unokája volt. Egerius, mikor rokona Tarquinius Romába költözött, már életben volt, midőn fiát Collatinust 130 évvel később azon örök hírű házi baj érte, melyből állítólag a romai szabadság felvirágozott, a szegény megsértett férj vagy már 90 éves aggastyán lehetett, mi Sextus merénnyét és Lucretia gyarlóságát némileg mentené, vagy a mennyiben őt a régi történetírás, névszerint Dionysius még fiatal, mintegy 30 éves férfinak festi, azt kell hinnünk, hogy apjának, Egerius-

nak már 100 éves korában született. Végre hogy e korszakból még csak egy példát említsek, Brutus, a romai szabadság megalapítója, Tarquinius Superbus uralkodása kezdetén még kis fiú, bukásakor ifjú, és azonnal a király kiűzetése után már nagy fiai vannak, kik, mint tudjuk, a Tarquiniusok pártjával összeesküsznek az új társaság felforgatására és saját atyjok által kimondott halálos ítélet folytán kivégeztetnek.

Elég ennyi az időszámítási képtelenségekről. Lássunk most egyptár példát a traditionak s azon épült ó-romai historiának elteréseiről, a mint azokat vagy különböző írókban vagy ugyanazon egy íróban egymás mellé állítva találjuk. A lehető legtarkább vegyületet mutatják a *R o m a a l a p í t á s a*, alapítója és ennek származása telőli különféle mondák. Schwegler azokat többször idézett munkájában elsorolja, könnyebb átnézés végett az egymáshoz közelebb állókat külön csoportozatok vagy osztályokban egybeállítva, s minden variáns mellett annak forrását is idézve. Ezen mondák közül a főbbeket mutatványul itt is megemlíteném. Legváltózatosabbak a görög eredetű az az görög írókból meritett mondák. — Vannak, kik Romának igen régi, tisztán olasz eredetűt tulajdonítanak. Ilyen a Dionysius által is említett traditio, hogy Romus, Romának alapítója, Italus királynak fia Albától, Latinus király leányától.

Egy Antiochus nevű görög író, a ki kevéssel Thucydides előtt Italiának és Siciliának történeteit írta, azt beszéli, hogy Morgeshez, Italus király fiához egy Sikelosz nevű, Romából kiűzött férfinak jött; ezen traditio szerint, melyet Dionysius és Terentius Varro is említenek, Roma anya- és fővárosa lett volna a siculosoknak, Latium őslakóinak, honnan utóbb más népek által kiűzettek és kiszorítottak.

Mások idegen bevándorlóknak és gyarmatoknak tulajdonítják Roma alapítását, pelasgoknak, vagy kivándorolt atheneieknek, vagy Evander arcadiai gyarmatának a Palatinus hegyen, kinek Roma nevű leányától származnék a város neve. Némelyek a város nevét Roma (*ρωμη*) görög szóból származtatják, mely erőt jelent, az alapítók fegyveres hatalmát akarván e névvel kifejezni. Legtöbben azonban Trója elestével hozzák kapcsolatba Roma eredetét. De ezek megint többfelé ágaznak el. Az egyik osztályba azon mondák tartoznak, melyek Roma alapítását a Troja bukása után

hazatérő helleneknek tulajdonítják. Ilyenek a következő variánsok. Ulyssesnek Circe három fiút szült, Romust, Antiaszt és Ardeast, kik utóbb Roma, Antium és Ardea városait építették — továbbá Latinus, Ulyssesnek és Circénak fia, az általa alapított városnak meghalt nővére, Rome nevét adja; végre az achájaiai Ilium bevétel után haza felé hajózván, szélvész által a Tiber partjaira vetetnek, s egy fogoly trójai nő hajóikat felgyújtván, kénytelenek helyben maradni s ott várost alapítani, melyet ama nőnek neve után Romának neveznek.

Mások már inkább közeledvén a közdivatu mondához, Romát földönfutó trojaiak által építették. Ezen második osztályba tehető legendák nagyon sokfélék. Csak néhányat említek ezek közül: — Aeneas Thráciában, mások szerint Phrygiában meghalván, négy fia közül egyik, Romus, Italiába jön s Romát alapítja; — Romus és Romulus, Aeneas és Creusa fiai, Hectornak két fiával együtt Romának alapítói; — Romulus és Romus Aeneasnak és Deritheá, Phorbas leányának fiai, mint kis csecsemős gyermekek érnek Italiába, partra szálláskor a hajók minden rajta levőkkel vízbe merülnek, csak a két csecsemőt viszi az ár csolnakban minden baj nélkül szárazra. — Roma, Ascanius leánya, Aeneas unokája a Palatinus hegyen Fides istenasszonynak templomot épít, tőle veszi nevét a később ugyanazon hegyen épült város. — Roma, menekült trójai nő, több honfitársával Italiába érkezik, Latinus király neje lesz s ennek három fiút szül: Romust, Romulust és Telegonust stb.

Egy harmadik osztályba tartoznak azon regék, melyek Roma építését egyes nemzetiségeknek tulajdonítják. Lycophron költő, hihetőleg Timaeus után, mondja, hogy Aeneas Tyrrheniában a sokat kóborlott Odysseussal és Telephosnak, mysiai királynak fiaival Tarchonnal és Tyrrhenossal egyesülvén, az Aborigines-ek országában 30 várat s ezek közt Romát is építették, mely traditio szerint tehát Roma háromféle nemzeti elemből egybeolvadt gyarmat lett volna. Ilyen azon rege is, hogy Roma eredetét és nevét Telemachosnak, Odysseus fiának, Rome nevű leányától, Aeneas nejétől vette, vagy hogy Latinus, Telemachosnak és Circének fia nemzette volna Romust és Romulust egy Rome nevű trójai nővel, mely regét Plutarch is említi, valamint azt is, hogy Rome, Aeneas neje, a mysiai Telephos leánya lett volna, mi ismét trójai és tyrrhenus elemek egybeolvadását jelenti stb.

Az itt elsorolt regék vagyis inkább hypothesisek Roma eredetéről mind régi görög írókból vétettek s itt-ott elszórva találtnak mint idézetek, későbbi írók, scholiasták, glossatorok, commentatorok és compilerok munkáiban. Nem oly sokfelé ágazók a szoros értelemben vett romai monda változatai, noha ezekben is találhatni oly tetemes eltéréseket és ellenmondásokat, melyek elegendők az egész regének hitelét lerontani. Sallustius Catilinájában Roma alapításáról szól Aeneas és az őt követő trójai menekültek által. Dionysius említi, hogy több romai történetíró — kiket azonban meg nem nevez — Romulust és Remust hol Aeneas fiainak, hol unokáinak mondja. Ugyanezt Naeviusról és Enniusról, a felebb említett romai poeta-historicusokról, állítja Servius, Virgil Aeneisének commentatora. Tehát Roma VI-dik századában a hagyománynak ezen variatióját még nem szorította ki a később hivatalosan elfogadott és mintegy államhitté vált ismeretes traditio, melyet most már a romai történetek minden compendiumában találunk, melyet gyermekkorunkban az iskolában tanultunk, mai nap mindenki ismer, melynek részleteit tehát itt ismételnünk szükségtelen. Csak egy nevezetes eltérésre akarok figyelmeztetni a Naevius és Ennius-féle s a többi romai historicusok által elfogadott monda közt, mely abban áll, hogy az egyik szerint Roma eredete oly közel esik Trója feldulása és Aeneas bevándorlása korához, míg a hivatalos traditio Aeneas és Romulus közé négy századot szúr, s Alba-Longa királyainak 15 nemzedéket magában foglaló hosszú névsorát iktatja, Ascaniustól Aeneas fiától és Alba-Longa építőjétől egész Numitorig, Romulus és Remus nagyatyjáig, kiknek kormányévei e királyi névsor koholója által, mert világosan magán hordja a koholmány bélyegét, összesen 400 évre tétetnek. Hogy a traditiónak ezen sokféle változatai közt melyik érdemel több vagy kevesebb hitelt, nehéz megmondani, mert hiteles alapja egyiknek sincs, a romai állam és történetírás által adoptált mondán pedig még több mesés elem, még sűrűbb lehetetlenség és képtelenség van keresztülszöve, mint a többin, noha költői szépséget és bájt attól megtagadni nem lehet.

Ugorjunk át már most a romai historicusok időszámítása szerint mintegy másfél századot Servius Tulliusig, Roma hatodik királyáig, ki már nem úgy mint Romulus, a hadisten fia

s a később maga is istenített Quirinus, tisztán mythicus személy jellemét viseli, hanem mint Roma polgári szerkezetének alapítója és rendezője, melynek oly részletes adatait találjuk a történetírók munkáiban, már inkább historiai egyéniségnek látszik; lássuk, hogy ennek származását illetőleg is mennyire térnek el s ellenkeznek egymással a történetírók. A régibb formájú, mythicus jellemű hagyomány szerint Tarquinius Priscus királyi házában, a tűzhely vagy oltár hamvában a ház- vagy tűzhely istene (lar familiaris) igen különös jelenség által mutatta szerelmi vágyát egy a tűzhely körül munkás vagy éppen az oltáron áldozó Ocrisia nevű rabszolganőhöz, mely vágnak ez megfelelően, megszületett Servius Tullius, a leendő király*). A fiúnak ezen származása az oltár vagy tűzhely lángjának nemtőjétől más jelekben is mutatkozott; gyermekkorában midőn alva feküdt láng csapott ki fejéből, mi által az efféle csodák magyarázatában jártas Tanaquil királyné őt, mint nagy dolgokra született fiút, gondosan felnevelte. Mint ifjú jelesnek mutatta magát béke és had dolgaiban, a király és nép szeretetét egyiránt megnyerte. A király őt vejének tette s résztette a kormányzás dolgaiban és gondjaiban. Tarquinius király elődjének, Ancus Marciusnak fiai által meggyilkoltatván, Servius Tullius az özvegy királyné tanácsára a király halálát eltitkolta a nép előtt, s azt csak megsebesültnak hirdetvén, egy ideig helyette vitte a kormányt, annak fiai különben is kiskorúak lévén. Igazságos, bőkezű- és népszerű eljárása által hatalmát megszilárdítván, eléggé biztosnak érezte magát a király halálát közzé tenni, s egyszersmind a senatus mellőzésével egyenesen a néphez fordult királylyá választatása végett, és pedig teljes sikerrel. Ancus Marcius fiai száműzettek, Tarquinius fiai pedig Servius Tullius saját leányaival házassította össze. Ez a hagyományos historiának a történetírók által csaknem általánosan elfogadott formája, csak a mythicus elemeket igyekeztek a VII-dik és VIII. század felvilágosult és rationalisticus irányu írói észszerűleg megmagyarázni.

*) Ezen traditiót, mythoszi naivságának ismertetése végett, az idősb Plinius latin szavaival is adom: „Tarquinio Prisco regnante“, úgymond, „tradunt repente in foco ejus camparuisse genitale e cinere masculi sexus, eamque quae insederat ibi, Tanaquilis reginae ancillam Ocrisiam captivam consurrexisse gravidam: ita Servium Tullium natum qui regno successit. Hist. Nat. 70. §. 204.

Anyául tehát meghagyván az Ocrisia nevű rabszolganőt, atyjának vagy Corniculum városának főrangú nemesét tették, ki szülővárosának a romaiak elleni védelmében elesett; teherben levő özvegye fogságba és a királyi házba kerülván, hol fia megszületett. Mások magának a romai királynak tulajdonították az apaságot, s a tűzhely nemtőjének meséjét Tanaquil asszony féltékenységének megnyugtató végett koholtnak gondolták stb. A gyermek fején kicsapott lángnak allegorikai értelmet kívántak adni. Mindezen variatiok csak mellékes körülményekre vonatkozván, megegyeztethek a traditio lényegével; de azzal a legkiáltóbb ellentétben áll egy másik hagyomány Servius Tullius származásáról, melyet Claudius császár etruszk forrásokból vett s egy a Senatus ülésében tartott beszédében felhozott, mely beszédnek töredékei fennmaradtak két, Lyonban 1528-ban feltalált bronzetáblán, melyek még most is a lyoni városházban őriztetnek s többek által kinyomattak. Claudius császár és a neki forrásul szolgáló etruszk annalisták szerint Caelus Vibenna nevű etruszk hadvezérnek barátja, bajtársa és alvezére Mastarna, sokféle viszontagságok után csatában elesett Caelus Vibenna seregének maradványaival, hazájából kiszorítva, Romában megtelepedett s a később és mostanig Coelius néven ismeretes hegyet megholt vezére után nevezvén így, saját etruszk nevét pedig Servius Tulliusra változtatván, később új hazájának királyává emeltetett. Caelus Vibennáról más írók is tesznek említést, mint etruszk származású kalandorról, szabad csapatok vezetőjéről, milyenek a középkori condottierek voltak, a ki alá nem rendelve az akkoron létezett államoknak saját rovására viselt hadat, s Romában vagy maga telepedett le a Mons Caeliuson. vagy mások szerint maga Etruriában meghalván, bajtársa és utódja Mastarna telepítette meg ott embereit. (Niebuhr, Vorlesungen über röm. Geschichte 1-ső köt. 157 lap.) Ezen Mastarnának azonságát Servius Tulliussal csak Claudius császár beszédéből tanuljuk ugyan, de ő világos szavakkal etruszk forrásokra hivatkozik*), és az etruszk nép miveltsége jóval régibb le-

*) Ez érdekes és sok vitára alkalmat adott helye Claudius császár beszédének az eredeti szövegben így szól: „Servius Tullius, si nostros sequimur, captiva natur Ocrisia; si Tuscos, Coeli quondam Vivennae sodalis fidelissimus omnisque ejus casus comes, postquam varia fortuna exactus cum omnibus reliquis (reliquis?) Coeliani exercitus Etruria ex-

vén a romaiakénál, hihető, hogy írott történeti emlékeik is régibb korban léteztek, s ennél fogva ha több hitelt nem, de legalább kevesebbet sem érdemelnek, mint a romai hagyományos historia. Ampère is érdekes cikkeiben „Histoire romaine á Rome“-
melyeket tudós barátom Csengery Történeti tanulmányaiban hazai közönségünkkel is megismertet, az etruszk traditioval tart, míg Niebuhr a két versio közt haboz, Roma történeteinek első kiadásában Claudius császárral Servius Tullius etruszk származása mellett, a halála után Isler által kiadott felolvasásaiban pedig ellene nyilatkozván. Schwegler bőven megvitattván az egyik és a másik állítás mellett vagy ellen szóló okokat, végre inkább a romai születés felé hajlik. Hiteles történeti ténynek azonban, anynyi világos, egyiket sem lehet nézni.

Említettem már, hogy Roma későbbi századaiban léteztek még a régi korból való monumentalis okmányok, melyeknek valódiságáról reánk maradt hiteles írók tanúságot tesznek, melyek tehát egy részt a régi történetek némely tényeit, neveit és személyeit a mesék köréből kiemelve mintegy történeti térre állítják, mint például az előbbi cikkben említett templomavatási okirat Servius Tullius nevének és létezésének valóságáról tesz tanúbizonyságot; de másrészt ellentétben állanak ugyanezen okiratok a hagyományos historia adataival, sőt azokat teljesen meg is czáfolják. Lássunk egy pár példát erre is.

Livius, Dionysius és mások a régi annalisták nyomán elbeszéli, hogy Tarquinius Superbus és fia Sextus Gabii városát mi módon kerítették csel és árulás útján hatalmukba, mely elbeszélés semmi lehetlenséget nem foglal magában, tehát historiai ténynek elfogadható volna, habár fő vonásai Herodotból vannak kölcsönözve. De a Tarquiniusoknak tulajdonított ravasz eljárást mesének bizonyítja a frigykötés Tarquinius és Gabii lakosai közt, melynek okmánya, fapaizs, bevonva ökör bőrével, mire a kötés feltételei részletesen írva valának, még Dionysius idejében Sancus (óromai istenség, az eskü, szövetségek és békekötések nemtője) templomában látható volt, s melynek tartalma tökéletesen meg-

cessit, montem Coelium occupavit et a duce suo Coelio ita appellatus (Niebuhr emendatioja szerint: *a p p e l l i t a v i t*), mutatoque nomine (nam tusce Mastarna ei nomen erat, ita appellatus est ut dixi, et regnum summa cum reip. utilitate obtinuit,“ L. Schwegler 1-ső köt. 717. l.

czáfolja a monda állításait. Szó volt már egy más, ennél még fontosabb régi okmányról, a köztársaság első évében Carthagóval kötött hajózási és kereskedési szerződésről, melynek ércztáblára vésett szövegét Polybius, az ókor egyik legértelmesebb és teljes hitelt érdemlő historicusa, maga olvasta és tartalmát munkájában napjainkig fentartotta. Ezen szerződés tartalmából kitűnik egy részről, hogy Roma a királyi korszak vége felé s a köztársaság elején is, még messzire kiterjedő hajózást és kereskedést üzött Afrika, Sardinia és Sicilia partjain, mi homlokegyenest ellenkezik Ó-Roma állapotjáról azon fogalmunkkal, melyet a hagyományos historiából meritettünk, mely szerint a királyok alatt is, valamint a köztársaság első századaiban a romaiakat csupán szántóvető és hadviselő népnek hittük, a mely tengeri hajózást és kereskedést nem üzött, sőt alig ismert. Más részt ez okmányban Roma nem csak maga részére, hanem Ardea, Antium, Laurentium, Circeji, Terracina s a többi Roma alatt álló latin városok részére is Carthagótól bizonyos kedvezéseket kötött ki; mi oda mutat, hogy a Tarquiniusok alatt Roma hatalma és uralkodása csaknem egész Latiumra s különösen az egész tengerpartra terjedett Ostiától Terracináig vagyis a mostani nápolyi királyság határszéleig, holott a traditio szerint még Ancus Marcius, Tarquinius Priscus közvetlen elődje alatt Roma határa csak egy pár mértföldnyire terjedett. Roma hatalmának ilyen roppant terjedése oly rövid időközben meg nem magyarázható. Romának az első királyok alatti kicsinyszerű kezdeteitől, midőn a Tiberis tulsó partja, hol most Szent Péter temploma és a Vatican állanak, idegen, ellenséges ország, Etruria volt, midőn sok éveken át kemény harcok folytak oly városok lakosaival, melyek Romától kevés órányi távolságban voltak s melyeknek helyzete, mint más idegeneknek, úgy e sorok írójának is egy rövid kirándulás célpontjául szolgált, az átmenet oly állapotra, melyben Romát a Tarquiniusok alatt találjuk, midőn uralkodása és hatalma Italia nagy részére kiterjedett, s tengeren túli hatalmakkal szerződéseket kötött, a romai hagyományos historiában nincs indokolva s megmagyarázva. Ily hirtelen ugrást fel nem tehetni, de nem is lehetséges, hihető tehát hogy itt a romai traditioiban nagy hézag van, melynek betöltésére több századok, ismeretlen nevű uralkodók, győzelmes hadvezérek és ügyes államférfiak hosszú sora kívántatnék, mire azonban semmi ada-

taink nincsenek, de nem is voltak már a romai történetírás korában sem. Igaz, hogy később a köztársaság első századaiban Roma határai és hatalma ismét szűkebb korlátok közé szorul, a kiterjedtebb kereskedés és hajózás nyomai eltűnnek; de ez némileg megmagyarázható, ha a királyság utóbbi korszakában görög-etruszk befolyásnak vagy épen idegen uralásnak, s ezzel kapcsolatban szövetséges és baráti viszonyoknak a szomszéd népekkel és városokkal tulajdonítjuk Roma hatalmának és némileg műveltségének is emelkedését; míg később, a királyok kiűzetése után, megszakadván ezen frígyes viszonyok a szomszéd államokkal, különösen a hatalmas etruszk nemzettel, a romai nép ismét saját erejére szorítkozott s egyszersmind az idegen uralás jármával együtt az idegen befolyást is lerázván, szokásai és műveltsége is visszaeshettek ősi latin és sabin egyszerűségébe, hogy ne mondjuk nyerseségébe.

Azt mondhatná valaki, hogy ily hypothesisek felállítása feleslegessé válik, ha ama, Polybius által közölt kereskedési szerződést, mely a traditioval homlokegyenest ellenkezik, mint koholmányt elvetjük. De nem is tekintvén azt, hogy Polybius a legkomolyabb és legkritikaibb eszű régi historicus, tehát oly esetben, midőn szemtanu gyanánt szól teljes bizodalmat igényelhet, hogy más részről nem lehet indokot találni miért gyártatott volna a romaiak által oly okmány, mely saját hagyományukat czáfolja, létezik még mai nap is egy nagyszerű, el nem tagadható és megczáfolhatlan emlék, mely kétségen túl emeli azt, hogy Roma a Tarquiniusok alatt, ha ezeket historiai személyeknek s nem csak bizonyos korszak, befolyás és irány személyesítésének akarjuk tekinteni, de mindenestre a város alapítása és a köztársaság keletkezése közé eső korszakban oly hatalommal, anyagi és szellemi erővel birt, minőt az ismerő hagyományos historiából senki nem olvashat ki, nem gyaníthat, de meg sem magyarázhat. Értem az úgynevezett Cloaca Maximát, melyet már a romai császárság korabeli írók is bámulással említettek s a világ csodaművei közé számítottak *). Ezen nagyszerű építmény, daczára az idő rombolásainak és a várost halomra döntött földingásoknak,

*) Az idősebb Plinius Hist. Nat. XXXVI. 24. §. 104 ezt mondja róla: „Cloacae opus omnium dictu maximum.”

még ma is épen áll, s állani fog Niebuhr hite szerint, a világ végéig. Ahoz értők azt nagyszerűsége és tartósságra az egyiptomi pyramisok mellé, hasznosságra és a kivitel gyakorlati nehézségeire nézve pedig azok fölébe helyezik.

Roma alapításakor a Tiber kiöntései a Palatin, Capitolin és Aventin hegyek közti völgyben nagy vizöblöt alkottak, mely mint nádas és fűzes mocsár a Quirinal és Viminal hegyei közé is benyult, a szigetek gyanánt abból kiemelkedő dombok közti közlekedést akadályoztatta s a levegőt is egészségtelenné tette. Ezen nagy mocsárnak kiszáritása és az azt folyvást nevelő, lefolyás nélküli források lecsapolása volt célja azon roppant vízépitménynek, mely a közönséges időszámítás szerint is már közel harmadfél évezred óta rendületlenül áll, míg a romai császároknak csaknem egy évezreddel később épült nagyszűrű és pazarfényű művei már régen romba dültek. Ezen őskori vízvezeték háromszoros egymásfelett épült boltozattal, mész és ragasz nélkül egymáshoz oly szorosan és ügyesen illesztett négyszögműkövekből van építve, hogy a várost több ízben megrázott földingás daczára a boltozatok kövei nem mozdultak ki helyeikből. Plinius szerint egy ízben Agrippa hét, rohanó záporok által földagasztott hegyi patakot vezetettett e nagy földalatti csatornába, a meggyült iszaptól kitisztítása végett; gyakran az áradó Tiberis vizei is behatottak s a találkozó vizek rohamai egymással tusáztak, de az erős falak meg nem rendültek, a boltozatok sértetlenül állanak*). Ezen cloaca maxima, mint neve is mutatja, csak főága volt egy sokfelé ágazó csatorna-rendszernek és hálózatnak**), mely a város minden részeiből sőt a szomszéd vidékről is a földalatti forrásoknak lefolyást eszközölt, más részt pedig kiegészítve lőn a Tiber áradásait gátló erős parti építmények által, melyeknek vastag falai nagyrészt még most is megvannak. Csak ezen óriási építmények által lettek Roma alantabb fekvő részei lakhatókká, a Forum, a Circus maximus, s a később épült Colosseum helye, hol a romai népnek százezrei századokig sűrögtek és forogtak, csak ezen építések bevégezése után emelkedtek ki a vízből. Ezen

*) Plin. Hist. Nat. XXXVI, 24 §. 106. „pulsant ruinae, quatitur solum. terrae motibus, durant tamen prope inexpugnabiles.“

**) „Receptaculum omnium purgamentorum urbis“ mint Livius mondja I. k. 56. §.

roppant vízépitményt a traditio a két Tarquiniusnak tulajdonítja, s ha még hozzáadjuk a Capitoliumi templom építését, melynek nagyszerűségéről a romai historicusokban szinte sokat olvassunk, s a városnak erős fallal bekerítését, mely utóbbi a két Tarquinius kormánya közé iktatott Servius Tullius vagy etruszk Mastarna művének állíttatik, könnyen belátjuk hogy ily nagyszerű munkákat csak hatalmas uralkodó vagy nemzet végezhetett, nem pedig oly parányi város és állam, minő Roma a historicusok szerint a négy első király alatt volt, melynek határa Tullus Hostilius és Ancus Marcius hadviselési és foglalásai után is a Tiber folyam hosszában legfeljebb hat vagy nyolcz mérföldnyire, szélessége pedig alig két mérföldnyire terjedt, kisebb terület a legkisebb megyei járásnál.

Minő közbeeső történetek és változások lépcsőzetén emelkedett a kis szántóvető városka egy hatalmas állam polczára, mely egy aránylag terjedelmes birodalom, számos városok felett uralkodott, hajózást, kereskedést és ipart űzött és évezredekig fennmaradt építményeket hagyott az utókorra, miként szállott később, a köztársaság első századaiban, ismét alá ezen magas polczról, míg százados kisserű harcok után a szomszéd népségekkel újra egész Olaszország s végre a világ uraságára emelkedett, mindezt a traditio és historia megfjejtetlenül hagyja, de a megfjejtetlen emelkedésnek és hanyatlásnak világos, elvitázhatatlan bizonyossága mai napig is szemeink előtt áll.

Ha tovább haladva a köztársaság történeteire megyünk által nem találunk oly sokfelé ágazó eltéréseket, nem oly kiáltó és szembeszökő képtelenségeket, nem oly roppant s betölthetetlen hézagokat mint a királyi korszakban. Nem lépünk még történeti térre, de közeledünk feléje; mind a mellett még itt is minden lépten eltérő adatokra, ellenmondásokra, mesés, csodaszerű eseményekre, chronologiai zavarra és erkölcsi lehetetlenségre akadunk. Niebuhr, Schwegler és Lewis idézett munkáikban gondosan egybevetvén és megvitatván minden tényt, adatot, körülményt és viszonyt azon eredményre jutnak, hogy a köztársaság első századának historiája annyi költött alkatrészrel van vegyítve, miszerint igen nehéz, csaknem lehetetlen, a valót a mesétől különválasztani. A legnevezetesebb, leginkább elhíresült eseményeket részletes vizsgálat útján minden historiai alap és hihetőség nélkülök-

nek mutatják ki, és sok nagy nevű hős, kinek tettein ifjúkorunk fellelkesült, ki eszménykép gyanánt állottak képzelünk előtt, vagy mythicus személyek körébe utasíttatik, vagy kifosztatván a reá ruházott nagyszerű tettek fényéből leszáll a mindennapi emberek sorába. Nem lehet szándékom e tudósokat tényről tényre, adatról adatra követni e romboló és pusztító hadjáratukban a romai történeteknek legszebb, legfényesebb, legmagasabban tornyosuló fellegvárai, vagyis inkább légvárai ellen, mely kritikai hadjárat csak pusztaságot hagy maga után s itt-ott oszlop- vagy faltöredék gyanánt egy egy száraz történeti tényt, emlékeztetésül a körülötte csoportozott, de a kritika világító fátyla elől eltűnt ábránd képeinkre. Már is túl járok talán egy szemlei cikk határain, s még a fenforgó kérdés más oldalára is kellend az olvasó figyelmét forditanom, mind a mellett szükségesnek látom a köztársaság első századának történeteire s ennek néhány nevezetesebb és ismeretesebb részleteire, a belső hitelesség szempontjából, egy futó tekintetet vetni.

Részletes fejtegetésekbe nem fogok bocsátkozni, erre itt sem tér sem alkalom; egy egy nevezetes hadjáratnak vagy egy egy nagynevű férfiú tetteinek és viszontagságainak minden oldalról vizsgálása, bírálása és taglalgatása annyi tért foglalhatna, a mennyire az egész kérdés megvitatása e helyen igényt tarthat. Szándékom a köztársasági első századok történetének csak általános jellemzését adni, kimutatván azon belső hiányokat és fogyatkozásokat melyek, a külső alap és támaszok hiányán kívül, annak hitelességét megrontják, sőt nagy részben semmivé teszik, a mondottakat itt ott néhány példával felvilágosítván, melyekre azonban csak a legismertebb tényeket fogom használni hogy hosszabb magyarázatok nélkül is érthető legyenek.

A köztársaság történeteiben is, habár gyérebben mint a királyok alatt, találkozunk mythicus eseményekkel, ilyen például a Dioscurok, Castor és Pollux megjelenése és harczolása a Regillus tavánál folyt csatában, kik is állítólag a romaiak részére döntöttek el a csatát a Tarquiniust segítő latin had ellen. Gyakoriak a chronologiai zavarok és ellenmondások Némely csaták, hadjáratok ostromok, ugyanazon szerepelőkkel és körülményekkel hol egy, hol más évre tétetnek. Más részről egy későbbi háboru vagy egyes csata, hadi csel, hősi tett minden kisebb részleteiben is

híven lemásolva, de megváltoztatott nevekkal feltaláltatik néhány évtizeddel előbb vagy utóbb, máshol ismét a görög történetekből kölcsönzött jelenetekre akadunk. Néha egy s ugyanazon esemény lényeges eltérésekkel adatik elő p. o. Polybius, Horatius Cocles esetét, mint példáját hozván fel a Romában divatozott halottas beszédekben előforduló régi mondáknak. azt beszéli, hogy ő a Tiber hidját egymaga védte az etruszk had ellen, míg a romaiak azt lerontották, s hogy ott el is veszett. Livius és Dionysius ellenben két bajtársat adnak neki, Spurius Lartius és Titus Herminius, és szerintök a hid lerontása után vízbe ugrik és szerencsésen áthalad a romai partra, később pedig honfitársai által jutalmakkal és megtiszteltetéssel elhalmoztatik, annyi földet ajándékozván neki a köztársaság, mennyit egy nap alatt körüljárhat, s egy szobrot állíttatván fel tiszteletére, később pedig éhség alkalmával minden romai polgár eleséget szolgáltatott neki, a magáéból. Coriolan haláláról négyféle tudósítást találunk. Livius, Fabius Pictor idézve, azt mondja, hogy agg koráig a volscusoknál élt s öreg napjaiban gyakran azon panaszra fakadt, hogy az aggyasztánnak legfájdalmasabb a számkivetés. Ez a legrégebbi monda haláláról. A későbbi okoskodó történetírók hihetetlennek találván, hogy a volscusok magokat nyugodtan hagyták volna megfosztatni győzelmeik gyümölcseitől, azt beszélik, hogy őt, miután Roma ostromával anyjának és a romai hölgyeknek esedezésére felhagyott, mint árulót kövekkel agyon dobálták. Dionysius kit Plutarch és Appian is követnek körülményesen előadja miképpen öletett meg már a hadjáratból visszatérte után; Attius Tullius, a volscusok főnöke, irigységből meggyilkoltatta párthivei és baráti által. Végre egy negyedik Cicero által említett traditio szerint ő maga öngyilkossággal vetett volna véget életének. Egyáltalában Coriolan egész élete, mint azt Plutarchban megilletődéssel olvassuk és a színpadon is Shakespeare remekműve által reprodukálva láttuk, az újabb történetbuvárok minden részletekre és adatokra kiterjedő lelkiismeretes vizsgálata után, ugyanannyi meséből a mennyi tényből összeszőtt regének mutatkozik, melyből legfeljebb annyi való, hogy egy romai száműzött, mint vezére egy kalandorokból, menekültekből és mindenféle gyűlevész népből állt szabad csapatnak, felhasználva egy terveinek kedvező alkalmat midőn a fegyverfogható nép a volscusok ellen hadakozván, a

város védelem nélkül maradt, annak kapui előtt megjelent valódi vagy képzelt sérelmeiért polgártársain boszút állandó, s hogy a megrémült lakosok a száműzöttek anyját kérték fel közbenjárásra, kinek esdeklésére felébredvén benne a jobb érzés boszújáról nemiesen lemondott. Ennyi lehet és több nem történeti magva az egész mondának s még az is, hogy némi történeti alapja lehessen három évtizeddel későbbre átteendő, oly időre t. i. midőn csakugyan egyrésről Roma más résről a volscusok és aequusok között kemény harcz folyt, s az ellenség nagy részét a romai birtoknak elfoglalta s közel nyomult elő magához e városhoz. Minden egyéb részlete a Coriolanfőle mondának külső és belső okoknál fogva valótlán, hihetetlen vagy merőben lehetetlen. Hogy példaképen csak egy pár pontot említsek, Corioli városát 261-dik évben el nem foglalhatta a volscusoktól az ifju Cnaeus Marcius, honnan a traditio Coriolanus melléknevét származtatja, mert ugyanazon város neve előkerül azon harmincz latin szövetséges városok között, melyek Livius és Dionysius tanúsága szerint ugyanazon évben Spurius Cassius romai consullal frigyot kötöttek, mely frigynek okmánya érczoszlopra vésve még Cicero idejében is létezett; ily monumentalis okmányok pedig mindenesetre több hitelt érdemelnek a századokon által szájról szájra szállt s mindannyiszor kisebb nagyobb változásokon átment szóbeli hagyománynál. Az ellene indított per folyamáról is, melyet száműzetése követett, a legeltérőbb tudósítások léteznek; hogy csak egyet említsek, Livius azt mondja hogy Coriolan az ítélet napján nem jelent meg s távollétében ítéltetett el, míg Dionysius őt a nép ítélőszéke előtt fellépteti, védelmére beszédet mondat el vele, s egyáltalában hosszasan elbeszéli az egész eljárás részleteit. Honnan meríthetett Dionysius ily körülményes tudósítást, holott a traditio még azon lényeges pontra nézve is haboz, jelen volt-e Coriolan elítéltetésénél vagy sem?

Hadjárata a volscusok élén hazája ellen teljesen lehetetlen. Nem is tekintvén mennyire ellenkezik a valószínűséggel hogy a volscusok idegent, ellenséget, ha mint hazájából száműzött jött is hozzájuk, teljes bizodalommal fővezéröknek tették volna, hihető, de lehető-e hogy egy nyári hadjárat alatt Coriolan volscus hadával egész Latiumon és Roma birtokán keresztül rontva a város faláig nyomulhatott volna előre. Tizenkét általa elfoglalt latin vá-

rost névszerint említ Livius, tizennégyet Dionysius, ezek közül hetet harmincz nap alatt foglalt el, minden ellentállás, minden nevezetes csata nélkül. A három évtizeddel később folyt háboruban s még a negyedik század első felében is ugyanazon téren és ugyanazon városok körül harczoltak a romaiak a volscusokkal és aequusokkal, de ekkor egy egy város el- vagy visszafoglalása néhány évbe kerül, s oly év hadjárata szerencsésnek mondatik mely egyetlen város meghódításával végződik. Livius és Dionysius ezen hadjárat részleteire nézve sokban eltérnek egymástól p. o. az egyik Latium tengerpartja felől a másik épen ellenkező irányban közelített meg Romát Coriolan hadával, az egyik oly városokat foglaltat el vele, melyekről a másik hallgat s megfordítva. De azt hogy magyarázhatni meg, hogy miután Coriolan anyja kérelmére Romától visszavonul, egyúttal minden általa elfoglalt város és ország is visszaesik Roma birtokába? Már azt is nehéz elhinni, hogy a volscusok Coriolan parancsának engedtek volna midőn az felhagyván Roma ostromával, harczosait oly gazdag zsákmánytól, mely már úgy szólván kezökben volt, megfosztotta, mert Romának végveszélyben, minden védelem nélkül kellett lennie; különben nem járult volna annyiféle esdeklő küldöttséggel Coriolan elébe, noha másrésről az is megfoghatatlan, hogy Romának védői és harczosai hova lehettek, mert azoknak a traditióban semmi nyomát nem látjuk, semmi neszét nem halljuk. Feltevéen azonban hogy a volscusok vezéröknek e pontban meglepetésből, tiszteletből vagy bármi egyéb oknál fogva engedtek, hihető-e hogy egyúttal minden egyéb, a kor viszonyaihoz képest nagyszerű foglalásaikkal is felhagytak volna? Pedig kevésbé utóbb Romát ugyanazon városok és tartományok birtokában találjuk, s három évtizeddel későbbben a volscusok és aequusok ugyanazokat foglalják el a romaiaktól, ha bár nem oly sebes diadalmenetben vagy is győzelmi pályafutásban a minőt a monda Coriolannak tulajdonít.

Coriolan mondája, mint a történetbuvárok hiszik a romai nép nemzeti hiúságának és büszkeségének szüleménye. Azon ténnyel hogy a köztársaság első századában szerencsétlenül harczolt a volscusok ellen, s birtoka nagy részét elvesztette, melynek visszaszerzése utóbb csaknem félszázados hadakozásba került, egészen el nem hallgathatta a romai hagyományos historia; e megveretéseket, tehát legalább romai származásu hadvezérnek akar-

ták tulajdonítani. Ily patrioticus hamisításoknak több példáját találjuk a romai historiában. Így például azon kedvező békealkut mely Livius és mások szerint a Porsennaféle háborúnak oly szerencsés véget vetett, teljesen megczáfolja az idősb Plinius által említett békefeltétel, mely szerint a romaiaknak megtiltatott a vasnak, mezei munkán kívül, más czélokra használása, mi ugyan annyi mint a fegyverviselés megtiltása és tökéletes meghódoltatás, vagy hogy újabb szóval s fogalommal éljek Romának a győzelmes, hódító által ostromállapot alá helyezése. Ilyképen igyekezett a romai hagyományos historia a hazát ért egyéb csapásokat is elpalástolni és szépítgetni, elhallgatás vagy költött körülmények, tettek és események becsusztatása által, mint például a gallok beütése s azok visszavonulása okainak és körülményeinek előadásánál, a Caudiumi vereség és gyalázat s Romának erre következett hitszegése esetében s több más hasonló alkalommal.

Más neme a hamisításoknak családi hiúság által csúsztatott be a romai történetekbe. Említettük már hogy Romában hihetőleg még Fabius Pictor előtt létezhetek családi krónikák melyekben a család tagjai szerepeltek. Hogy a köztársaság későbbi századaiban a gazdagabb és hatalmasabb családok ily házi krónikákat birtak s többnyire clienseik, néha görögök által íratlak, tudva van; azokban kapcsolatba hozattak, hamis leszármaztatás által, a nem rég felkapott családok a régi történetek legfényesebb neveivel. Egyik legszemtelenebb példáját ezen genealogicus koholmányoknak említi Suetonius, mely szerint a Vitelliusok nemzetsége visszavitetik Faunusra, Latium őslakóinak mesés királyára. Ily házi krónikákat már a régibb időkben is birhattak a Valeriusok s a kitünő miveltségű Fabiusok. Említettük a halottas beszédek is, melyekről Cicero mondja hogy azokból sok hamis adat, hamis győzelem és diadal sőt hamis consulságok is mentek által a romai történetekbe. Ily házi krónikákból és halottas beszédekből szedhették ki különös előszeretetből egy Fabius Pictor, egy Valerius Antias a saját nemzetségüket dicsőítő elbeszéléseket, s így magyarázható azon kitünő szerep, mely a romai történetek régibb korszakában hol a Valeriusoknak, hol a Fabiusoknak jut. Egy későbbi történetíró, Licinius Macert, Cicero kortársát is egyenesen azzal vádolja Livius hogy saját családjá-

nak túlmagasztalása miatt hitelt nem érdemel*). A sabinok elleni háborúban hol egy hol más Valeriusnak annyi győzelem és diadal tulajdonittatik, miszerint azon gyanu nem látszik alaptalanulnak hogy ezeknek is egy része a Cicero említette falsi triumphus közé számítandó. A Fabiusokról nem kevésbé sokat és nagyokat beszél a hagyományos történet, csak egy példát akarok említeni, ama költőileg szép, de kevés valószínűséggel bíró elbeszélést, miszerint a Fabius nemzetség maga, háromszáz hat fegyverfogható férfiú, mindnyájan patriciusok, hadat indítandó Veji etruszk város ellen, melylyel Roma évek óta nem birt, táborát ütött a Cremera folyam mellett az ellenséges város közelében, ott utóbb várat is épített s Vejit onnan két évig féken tartotta, mire hadi csel által meglepetve mindnyájan vitézül harczolva elestek, s a Fabius nemzetség kihalt volna e gyásznapi folytán, ha egyetlen kiskorú gyermek nem marad vissza Romában, kitől az utóbbi Fabiusok származásukat vették. A kapu melyen a Fabiusok kiindultak utóbb „porta scelerata“ nevet viselt a Romaiaknál s végcsatájok évnapja „dies nefastus“-nak tartatott.

A régi traditio, melyet Livius követ, azt tartja, hogy e 306. elszánt harczos mind patricius volt, s hogy csak magok indultak ki Veji ellen*). Dionysius ezt valószínűtlennek tartván szokott modorában a traditiót hihetőbbé akarván tenni, mondja hogy a Fabiusok clienseikkel együtt négyezerre menő hadat képeztek. Festus ötezerre teszi e kis sereget. Ezen traditio sokkal költőibb és mondászerűbb minden vonásaiban hogy sem történetileg hiteles ténynek tekinthetnők. De sok is benne a hihetlenség és ellenmondás. Nem hihető ugyanis hogy egyetlen nemzetségnek 306 fegyverfogható tagja lehetett volna, ha pedig volt mikép maradkatott annyi érettkorú férfiú után csak egyetlen kiskorú gyermek? Egyébiránt a Fabiusok utolsó csatáját, az ellenség által használt

*) Livius VII. 9: Quaesita ea propriae familiae laus leviores auctorem Licinium facit.

**) Livius ezt több helyen különösen kiemeli II, 49: „ibant sex et trecenti milites, omnes patricii, omnes unius gentis, quorum neminem ducem sperneret egregius quibuslibet temporibus senatus“ továbbá ugyanott: „nunquam exercitus neque minor numero, neque clarior fama et admiratione hominum per urbem incessit: sex et trecenti milites omnes patricii.“

hadicselt s a harcznak egyéb körülményeit igen eltérőleg írják le a történetírók. De erre nézve több részletekbe már nem bocsátkozom, különben is a romai hagyományos történetnek ezen érdekes epizódjára még egyszer más szempontból vissza fogok térni.

Roma régibb történeteinek hamisítására nagy befolyással voltak a politikai pártszenvédélyek, a nemzet osztályainak kölcsönös gyűlölsége is. Tudjuk mily heves és átkodott harc folyt a köztársaság korában a nemesség és nép, a patriciusok és plebejusok között. Már pedig a legrégebbi annalisták, talán az egy Cincius Alimentus kivételével, mind patriciusok voltak, s hihető hogy felekezetük nézeteit és előítéleteit átvitték munkáikba is. Ezekből vették Livius és Dionysius, mint már többször említettem, kevés kritikával nem csak a tényeket, de a színeket is, melyekkel azokat festve találták. Innen van, hogy szerintök a nép szószólói, az annak természeti és törvényes jogait a patriciusok zsarnoksága, szivtelen uzsoráskodása és törvényszegései ellen védő tribunosok nagyobb részt mint önző, rend- és csendzavaró, érdem és becsület nélküli izgatók, lázítók iratnak le, kivált a köztársaság első századaiban. *Seditio*, *seditiosus* szókkal minduntalan találkozunk Liviusnál, valahányszor a nép panaszait, a tribunosok követeléseit, a nép javára czélzó törvényjavasolataikat, vagy a nép jogait tipró egyes oligarchák elleni vádjaikat említi, noha a romai viszonyok figyelmesebb vizsgálatából kétséget nem engedőleg tűnik ki, hogy éppen ama régibb korszakban a nép és tribunusai részén áll az emberi és isteni igazság. Mind Livius, mind Dionysius Spurius Cassius, Spurius Maelius és Manlius Capitolinus eseteiben nem is kételkednek azon vádnak alaposágán, hogy az említett férfiak a nép kegyét a köztársaság felforratása és a királyság elnyerése végett keresték volna, s ennél fogva a rajtok végrehajtott halálos büntetést jogszerűnek és igazságosnak találják, daczára a hazáért szerzett érdemeiknek. Pedig a patricius pártnak annyira kedvező történetírókból is kivehető, hogy bűnök csak a szenvedő, éhező és sanyargatott nép iránti szánakozás volt, magok pedig hihetőleg alaptalan gyanunak vagy éppen csak a patriciusok gyűlölségének voltak ártatlan áldozatai. Livius azonban, noha a politikai pártküzdelmek leírásánál rendesen a patriciusokkal tart a plebsnek „*seditiosus*“ panaszai és követelései ellen, nem mindig következetes ezen nézeteiben, néha erőt vesz a nemesebb érzés és

helyes ítélet a források gondatlan és kritikátlan kiírásán, s maga is szájalommal szól a nép szenvedéséről és nyomorgatásáról és megrója a nemesek hatalmaskodásait és törvény elleni bitorlásait.

A mint egy részről a néppárt embereit igazságtalanul gyalázza a patricius szellemű romai történefirás, úgy másrészről érdemeiken felül dicsőíti saját pártjának legtulzóbb képviselőit. Példa erre a már többször említett Coriolan. Száműzetésének okát az őt különben annyira dicsőítő hagyományos történet úgy adja elő, hogy Romában iszonyú éhség levén, a senatus a szomszéd népeknél gabonát vétetett, mihez még a siciliai király tetemes gabnaajándékkal is járult. A senatoroknak emberibb érzésű és méltányosabb része azt kívánta hogy a vett gabona lehetőleg olcsóbb áron, az ajándékban kapott pedig ingyen osztassék ki az éhen haló nép között. Mások azonban, s közöttök leghevesebben Coriolan, a ki különben sem népbarát levén, azt most méginkább gyűlölte, mert az utolsó választásnál el nem nyerhette az általa keresett és kért consulságot, azt tanácsolták, hogy a megérkezett gabona elzárva tartassék és csak az eddigi drága áron adassék el; ha a plebs a régibb, alacsonyabb áron akar eleséget kapni, úgy szólott Coriolan a senatusban, mondjon le a secessio alkalmazásával a nemességtől kicsikart, névszerint tribunválasztási jogáról. Ezért a tribunusok által vád alá helyezve száműzetett; mire a traditio szerint mint tudjuk s már felebb is említettük, a haza ellenségeivel szövetkezve azt végveszélybe hozta és csak egyedül anyja könyörgésének engedett. Coriolan akár valódi, akár költött egyéniség, mindenesetre jellemzi a romai traditio irányát, hogy ő egyik kedvencz hőse, kinek nem csak szivtelenségét, de honárulását is szépítgeti, s nagyobb dicsőítéseül neki még azon felül költött, magokban teljesen lehetetlen, győzelmeket tulajdonít.

Másik kedvencz alakja a romai történeteknek L. Quintus Cincinnatus. Ki nem emlékszik ezen férfiú nevére mély tisztelettel? Ki nem látja benne az egyszerű és igénytelen polgári erény mintáját? kit nem hatott meg azon jelenet midőn őt ekeszarvánál találja a senatus küldöttsége, mely őt dictatorrá neveztetéséről értesíti s a veszélyben forgó haza megmentésére felhívja? E sorok írója maga is nem rég állott azon helyen, nem messze a Vaticanától, mely állítólag e nagyszerűleg naiv jelenetnek színhelye volt, habár nem azon gyermekded hittel és lelkesedés-

sel, melylyel egy pár évtizeddel előbb lépett volna e „szent helyre“, mégis erőt vettek benne is az ifjúkori emlékezetek a történeti tanulmányok által ébresztett scepstisen. Mi már ezen jelenetet illeti, ez magában nem lehetetlen, de mégis erős gyanút támaszt annak hitelessége iránt, hogy ugyanaz három alkalommal iratik le; Dionysius által kétszer, 294-ben midőn Cincinnatus consullá választatik, és másodszor 296-ban midőn a dictatorságra hivatik meg. Cicero ugyanazt 315-re második dictatorsága idejére helyezi át, Niebuhr pedig (*Vorlesungen über römische Geschichte* 1-ső kötet 284. l.) Perizonius után említi, hogy ugyanezen jelenet Atilius Serranus dictátorrá választásakor ismét előfordul. Ezen ismétlések és chronologiai eltérések azonban még inkább elnézhetők, de azon hadi tettek, melyeket Cincinnatus rövid dictatorsága alatt véghez visz, merő lehetetlenségek. Az aequusok serege Grachus Cloelius vezér alatt az Algidus hegyen a romai hadat körülfogja és három nap óta mintegy fogva tartja. Az új dictator a városban minden fegyverfogható embert kirendel, hogy öt napra való eleséggel, és kiki tizenkét sánczkaróval induljon ki. Nap estén a dictator vezérsege alatt kiindulnak s a nagy teherrel hátukon már éjjélkor érnek a nyolcz órányi távolságu Algidusra. Itt körülveszik az ellenség táborát, melynek, minthogy maga is körülvette és fogva tartotta az első romai sereg táborát, igen nagy körülete lehetett; azt reggelig körülsánczolják és erősített karósövény-nyel bekerítik a nélkül, hogy az ellenség valamit észrevenne; csak nap virradtával látja magát két ellenség közt, kénytelen magát megadni s élete megkíméléseért könyörögni. Az aequusok leteszik fegyvereiket és felső ruháikat s így félig vetkezetten akasztófa alatt bocsáttatnak el. Grachus Cloelius és alvezérei lánczra verve Romába vitetnek a diadalmenetet diszitendők. Tizenhat nap mulva Cincinnatus a megmentett hazának visszaadja a reá bízott határtalan hatalmat. Így adja elő Livius a történeteket, melyek hogy ily módon nem történhettek, magában világos. Dionysius szokás szerint némelyekben eltérőleg írja le az eseményt. Hasonló manœuvre szinte Cincinnatusnak más alkalommal is tulajdonittatik 290-dik évben, szinte az Algidason egy romai hadat körülkerítő aequus sereg ellen, s még harmadszor is előfordul 311-ben, hol az ellenség vezére szinte Cloelius, a többi körülmények is ugyanazok, az ellenséges tábornak egy éjen történt s általa észre nem vett be-

kerítése, annak feltétel nélküli megadása, a vezérek fogsága s a sereg többi részének akasztófa vagy járomalaku faállvány alatt haza bocsátása. A különbség csak abban van, hogy ezen utóbbi esetben a színhely Ardea, és Cincinnatus helyett Geganius consul szerepel. Cincinnatus ezen hadi tetteinek és érdemeinek lehet talán némi történeti alapja is, de a sok mesés körülmény, melylyel fölcifrázták, azt teljesen elrejtik s az egész tradíciót a historiai kritika kénytelen regének tekinteni.

Mit a hagyományos történet Cincinnatus politikai életéről beszél, több valószínűséggel bír, de fájdalom tiszteletünket és rokonszenvünket neve és emléke iránt tetemesen csökkenti. A romai történeteknek ezen részlete kevésbé ismeretes levén, egy kissé hoszasabbnak kell lennem ezen merésznek látszó állításomnak igazolása végett.

A nép tribunusai közül egyik, Terentilius Harsa 272-ben törvényjavaslattal lépett fel, mely szerint öt férfiú választatnék meg, oly megbizással, hogy törvényt hozzanak a consulok csaknem korlátlan hatalmának a plebs irányában megszorítására. Így adja elő Livius a törvényjavaslat czélzatát. Dionysius egy kissé eltérőleg azt mondja, hogy eddig írott törvények nem létezvén Romában, s az igazságszolgáltatás a consulok által csak szokásos törvények és többnyire önkényök szerint, s néha a plebejus felek megrövidítésével gyakoroltatván, Terentilius azt kívánta volna, hogy a választandó bizottmány írott törvénykönyvet készítsen, mely a consulok birói önkényének határt szabjon s a plebejusoknak törvény előtti jogegyenlőséget biztosítson. E szerint tehát Terentilius csak codificatiót kívánt volna, mi egy évtizeddel később a decemvirek által csakugyan meg is történt.

E törvényjavaslatot a patricius párt hevesen ellenezte, kik között tekintély által kitűnt Lucius Quinctius Cincinnatus, indulatossága által pedig ennek fia Caeso Quinctius. Ez ifju hevében határt és féket nem ismert s míg apja és idősebb pártfelei szóval, ő maga a patricius ifjuság élén tetteles erőszakkal gátolta a törvényjavaslat keresztülvitelét; a népgyülekezeteket fegyveres kézzel ő és társai több ízben szétverték, sőt a tribunosokat is megtámadták hivatalos működésükben, noha ezek személye sérthetetlen volt (*corpora sacrosancta*) a nép secessiója vagy a városból kivonulása után a patriciusok és plebejusok,

mint két ellenséges tábor között, létre jött, esküvel erősített békekötés feltételei szerint. Ezen kihágásai miatt Caeso Quinctius a tribunusok által vád alá helyezettett; pörének tárgyalása alatt fellépett ellene egy Volscius nevű tekintélyes plebejus azon váddal, hogy Caeso és czinkosai az utcán beteges testvérével találkozván, őt előbb szóval bántották, s midőn ez élesen válaszolt, halálig verték. Ez embertelenség híre még inkább felingerelte a nép haragját Caeso ellen; ez bűnösnek találtatott s elítéltetett; de ő be nem várva az ítéletet, ügyének eldöntése előtt hagyta el a várost és romai birtokot s önkéntes számkivetésbe ment. Utóbb a patriciusok és különösen a Quinctiusok nemzetsége számüzött barátjokat és rokonukat megboszulandók, Volscius, mint hamis tanu ellen vádat indítottak, azt állítván, hogy ennek testvére azon időben, midőn a kérdéses kihágás állítólag történt, betegsége miatt már ki sem járhatott, Caeso pedig ugyanakkor a városban nem, hanem táborban volt. A tribunusok Volsciust a patriciusok vádja ellen pártfogásuk alá vették és elítéltetését több évig meggátolták, de 296-ban Cincinnatus az aequusok elleni háború miatt dictatorrá választatván, dictatori kormány alatt pedig a tribunusok hatósága és joga megszűnvén s Roma alkotmánya mintegy felfüggesztve lévén, Cincinnatus a hadjárat szerencsés bevégezése után le nem tette előbb hivatalát, míg Volsciust dictatori hatalmánál fogva mint hamis tanút el nem ítélte s így fiáért annak vádolóján boszút nem állott. A Volscius ellen támasztott vád alapos volt-e vagy nem, most már el nem határozhatni, de azon körülmény, hogy elmarasztalását csak kivételes állapotban, a megsértett s megboszulandó fél atyjának korlátlan hatalma alatt lehetett keresztülvinni, Volscius ártatlansága mellett szól. Ez Cincinnatus politikai életének egyik vonása.

Caeso Quinctius számkivetésében sem tudott nyugodni s nem hagyott fel terveivel a fennálló romai alkotmány népszerűbb institutioi ellen. Erőszakos természeténél fogva ismét erőszakos eszközökhöz nyúlt. Ő és néhány számüzött társai, kik között lehettek az utolsó királylyal együtt a városból kiüzött vagy önként kivándorolt családok tagjai is, szövetkeztek Appius Herdonius nevű tekintélyes sabin főnökkel, kit a királyi hatalom ígérésével kecsegtettek. Ennek vezérlete alatt magok mellé vevén még rabszolgákat s egyéb gyűlevész népet is, éjjel belopódtak Romába s ész-

revétlenül elfoglalták a Capitoliumot. Ez csak árulás által, Caeso patricius barátinak és rokoninak egyetértésével sikerülhetett s czélja hihetőleg reactionarius ellenforradalom volt. A nép megtudván a veszély hírét, a tribunusok s az egyik népszerűbb consul Valerius Publicola vezérlete alatt megtámadta a Capitoliumot s azt kemény harcz után bevette, mely csatában Valerius consul elesett. A bevétel után még életben maradt Herdonius és Caeso pártbeliek kivégeztettek, az előkelőbbek lefejeztetvén, a rab-szolgák pedig keresztre feszítettvén.

Az elesett consul helyébe pótló választás útján Cincinnatus lépett. Miképen történhetett, hogy e fontos hivatal az épen legyőzött ellenforradalom indítójának atyjára ruháztatott csak úgy magyarázható, ha Schweglerrel feltesszük, hogy e rendkívüli pótló választás a plebs befolyása nélkül ment véghez. Fiának erőszakos ellenforradalmi terve meghiúsulván, ő consultársával C. Claudius-sal más törvényesebb színű ellenforradalmi tervet forralt, melynek részletei csak bővebb magyarázat után lennének érthetők, de Livius III. könyvében vagy Schwegler második kötetének 591—594 lapjain található. Czélja ezen tervnek is a népjogok, s különösen a tribunatus eltörlése volt. De a tribunusok által a veszélyre figyelmeztetett és felizgatott nép oly fenyegető állást vőn, hogy a senatus jónak látta mint közbenjáró fellépni s a consulokat tervökkel felhagyásra bírni. Cincinnatus a hivatalból kilépvén, ismét a magányélet körébe vonult, ekkor pedig hosszabb időre.

Két évtized folyt le s közben a decemvirek zajos és háborgós ideje mielőtt a közélet terén ismét Cincinnatussal találkozánk. 315-ben ismét nagy éhség és drágaság volt Romában; sokan a nép közül vízbe ölték magokat, hogy a kínosabb éhhalált megelőzzék. A hivatalos intézkedések késtek vagy sikertelenek voltak. Ekkor egy gazdag plebejus Spurius Maelius a maga költségén gabonát vétetett Etruriában s azt ingyen osztatta ki az éhező nép között. E jótékonyság gyanús volt a patriciatus előtt, benne népkegyvádaszatot, alatta királyságra törekvést láttak s a hazát veszélyben képzelvén, Cincinnatust ismét dictátornak választották, cz pedig maga mellé Servilius Ahalát Equitum magisternek nevezte. Éjjel elfoglalta a Capitoliumot s a városnak több erős pontjait, reggel a Forumon felütötte a curulis széket s Maeliust Ahala által maga elébe idéztette. Maelius vesztét előre látván, minthogy a dictator hatalma

ellen a tribunusok nem védhették, megjeleni vonakodott s a nép tömegében keresett menedéket. Ekkor Cincinnatus parancsára Servilius Ahala utána rohant s őt fegyverével keresztül döfte. Ezen tett az agg Cincinnatus és segédje Ahala részéről megengedjük hogy némi bátorságot mutat, s a patricius párt, sőt a történetírók őket ezért mint a haza megmentőit magasztalták, de úgy hiszem, hogy egy embernek csupa gyanuból, minden birói vizsgálat és ítélet nélküli meggyilkolása és pedig minden sürgető szükség nélkül, magasztalást sem politikai, sem erkölcsi szempontból nem érdemel, sőt mentséget is alig találhat. A mennyire oly régi dolgokról mai nap ítélhetni Cincinnatus ez alkalommal pártérdekből és szenvedélyből ártatlan vért ontatott. Egyébiránt, ha felteszszük is Maeliusról, hogy nagyravágyó terveket forralt, ő sem kitűnő államférfiú, sem hadvezér nem volt, mint voltak ő előtte Spurius Cassius és utána Manlius Capitolinus, kik hasonló gyanunak estek áldozatul, tehát a köztársaságra nézve igen veszedelmes ember nem lehetett. Alamizsnával nem szerézhetni erélyes és vállalkozó politikai pártot, ha egyéb igények és tehetségek nem járulnak hozzá. Ezt bizonyítja azon körülmény is, hogy a néptömeg melynek közepette menedéket keresett és védelmet remélt egyetlen ember általi megöletését nyugodtan nézte és tűrte. Cincinnatus eljárása mellett tehát a „periculum in mora“ mentségét sem lehet felhozni.

Hosszasabb lettem mint szándékom volt, tehát nem is folytatom tovább a példák idézését. Roszul esik és hálátlan munka eszményképeink homlokáról lerántani a fénykoszorút, mely képzelemünk előtt oly sokáig környezte. Különben is úgy hiszem, a mondottakból is kitűnik, hogy oly történeti elbeszélések, melyek lehetetienségekkel, ellenmondásokkal és lényeges eltérésekkel telvők, melyek hamisításában különféle érdekek, nemzeti büszkeség, családi hiúság, pártszenvédély kimutathatólag közremunkáltak, melynek irott forrásai vagy épen nem voltak, vagy oly gyérek és soványak, hogy azokból legfőlebb csak száraz csontváza kerülhetett ki a történeteknek, de nem oly eleven festések, részletes leírások és elbeszélések, minőket a romai történetírók a legrégibb időktől kezdve adnak, ily történeteket nem tekinthetünk a kritika bírósága előtt megállható hiteles historiának, noha nem tagadhatni, hogy lehetnek, sőt vannak is itt ott történeti elemei és al-

katrészei a tradíciónak, csakhogy a kritikai vegybontásnak nehezen fog sikerülni azokat tisztán előállítani. Ha tehát itt azon kérdés merül fel, hogy meddig terjed a romai történeteknek azon szaka, melytől a hitelességet meg kell tagadni, ezen kérdésre nehéz kielégítő feleletet adni, sőt talán lehetetlen. Ki volna képes a határvonalt kimutatni, melynél a mythosz megszűnik és a historia kezdődik? Míg egyrésről a mese kisebb ágai messze átnyulnak az egykoru történetírás korszakába is, kétségen kívül a historia gyökereinek gyengébb szálai a királyi korszak, sőt talán a Roma építése előtti idők mondáiban is elvannak rejtve a mesének gazdagon és sűrűn tenyésző gyoma vagy helyesebben mondva virágai alatt.

Sir George Lewis többször idézett munkájában a romai régi történetek hitelességéről, a kérdés alatti korszakot, melynek végpontjául Pyrrhus hadjáratát tekinti Roma ellen, következőleg osztja hat részre. 1. Itáliának őstörténete és őslakói. 2. Aeneasnak megérkezése és letelepedése. 3. Az Alba Longai királyság és Roma megalapítása. 4. A hét romai király korszaka (állítólag 244 év) 5. A romai köztársaság története a király kiűzetésétől Romának a gallok általi elfoglalása és felgyújtásáig (244-től 364-ig tehát 120 év). 6. A gall háborútól Pyrrhus beütéseig lefolyt idő (174-ig tehát épen egy század). Ezen hat korszakot Lewis két kötetes munkájában külön külön, részletesen, alaposan és szigoruan vizsgálja s úgy találja, hogy történeti jellemre, a mese és tény vegyületébeni arányra egymástól tetemesen különböznek, de ezen alapos tudománynyal és éles kritikai értelemmel vitt vizsgálatnak végeredménye még is csak az, hogy a voltaképen úgy nevezendő historiának kezdetét nem előbb mint a Pyrrhusféle háboruban találja fel. Így tehát, a mennyiben a romai chronológiát alapul vesszük, mintegy öt század esnék el Roma történetéből, ha pedig ezt a romai historicusokkal a trójai gyarmatig visszavittük, körülbelül egy évezred.

„A történetbuvár,“ ugymond Lewis, „hiában pazarolja fáradságát a romai történetek első századaira. E korszak története a csupán festői leírások gyűjteményének tekintjük, több élvezettel és haszonnal olvashatók az eredeti írókban; új divatú átöltözés által csak veszthetnek, a régi művész képét a restauráló ecset csak elrontani, de javítani nem képes. Minden törekvés azokat

tiszta historiává átalakítani, conjecturalis kihagyások, toldások, változtatások és áthelyezések által, meddő és hasztalan munka. Azok a kik hivatást éreznek magokban a romai történetek terén munkálni, fáradságuknak méltóbb jutalmát fogják aratni, ha idejüket a Pyrrhus beütését követett korszak felderítésére fordítják. Még itt is hézagokat, bizonytalanságot és homályt találunk ugyan, de a történeti körrajz lényeges vonalai határozottabbak és tisztábbak, a történeti anyag bővebb és hitelesebb. Ezen téren a történetbuvár több sikerrel munkálhat, mintha hiú kísérletekre vesztegeti idejét és fáradságát megkülönböztetni mi mese és mi való az oly mondákban, minők Roma alapítása, Servius alkotmánya, Tarquin kiűzése, a Porsenaféle háború, a dictatorság és tribunatus eredete, a decemvirek törvényhozása, Veji ostroma, Roma elfoglalása a gallok által; sőt a Liciniusféle rogatiók és a samniták elleni háborúk is.“ (An Enquiry into the Credibility of the early Roman History, 2-dik kötet 556-dik lap).

Idéztem az angol tudós szigorú végítéletét, melylyel saját munkásságának eredménye fölött is pálczát tör, de azért nem vagyok hajlandó azt feltétlenül aláírni. Miként más ezen érdekes kérdéssel sokáig foglalkozott tudósok, kiki a maga kiválasztott irányában aligha túl nem ment a kellő határon. Igaz hogy csak Pyrrhus korában veszi kezdetét Romára nézve az egykoru történetírás a görög Timaeus munkájában, sőt a néhány évtizeddel későbbben élt első romai történetíró Fabius Pictor idejében is éltek emberek, kik jól visszaemlékezhettek a Pyrrhusféle háború eseményeire, de voltak kétségenkívül bővebb írásbeli feljegyzések és hivatalos okmányok is ez időből, sőt tudjuk, hogy még Cicero is olvasta Appius Claudius Coecus beszédjét, melyet ő mint vak agastyán a senatusban a Pyrrhussal kötendő békesség ellen tartott. De a régibb időkre nézve sem hiányoztak teljesen az írásbeli feljegyzések, mint a történeti források tárgyalásánál láttuk, kivált a gallok berontása utáni korból, s habár ezek pusztításai és Roma felgyújtása alkalmával a hivatalos feljegyzések nagy része megsemmisült is, fenmaradhatott azokból is valami a Manlius Capitolinus által vitézül megmentett Capitoliumban. E hivatalos évkönyvek és névlajstromok (Annales pontificum, Libri magistratuum, Fasti Consulares s. a. t.), nem szolgálhattak ugyan forrássaul oly bő, részletes és anecdotaszerű elbeszéléseknek és leírásoknak,

minőket a romai historicusok munkáiban találunk, de mégis azon egyszerű, durva és ritkaszájú alapszöveget képezhette, mire a traditio és költészet tarka virágait himezte. Így például a traditiónak azon részletei, melyek a romai alkotmányos viszonyok kifejlődésére vonatkoznak s e kifejlődésnek egyes stadiumait jelölik, kétségen kívül történeti alapon nyugszanak s azokat a romai történetek írójának s kutatójának elmellőzni, ignorálni nem szabad. Pedig Lewis, mint a fentebbi idézetből látjuk, ezeket is a mesék közé sorolja, melyek tanulmányozására időt és munkát fordítani nem érdemes. Nem akarom ugyan állítani, hogy a romai institutiók eredetének története minden körülményeikben historiai valóság gyanánt tekintendők. Servius Tullius akár rabszolganő fia akár Mastarna nevű etruszk guerilla-főnök volt, lehet hogy nem is létezett és csak bizonyos korszak, irány, politikai átalakulás személyesítése, de az még sem szenved kétséget, hogy a neki tulajdonított institutiók a köztársaság előtti és pedig az etruszk uralkodás korába helyezendők. A dictatorság vagy tribunatus behozatalakor állítólag tartott beszédek és vitatkozások kétségen kívül nem tisztán historiai tények, a decemvirek történeteiben sok részlet, különösen Appius Claudius és Virginia esete hihetőleg nagy részben költemény inkább mint valóság, de azért mégis a dictatorság és tribunatus behozatala, azoknak jogai és attributumai s a decemvirek törvényhozása kétségtelen historiai tények és a romai historiának lényeges kiegészítő részei.

De ideje, hogy általmenjek a fenforgó kérdésnek más oldalára, azon másodrendű kérdésre t. i., hogy a romai történetírók honnan vették azon bő, részletes, életteljes elbeszéléseket s leírásokat, melyek habár a történeti kritika szempontjából tekintve csekély vagy semmi értékkel nem bírnak is, művészi tekintetben annál nagyobb becsűek, melyekben sok századok óta az emberek miveltebbjei, melyekben a romaiak magok hittek és gyönyörködtek? Erről a külföldi tudósok véleményeit, hypothesiseit és vitáit a következő és utolsó cikkemben fogom előadni, s egyszersmind a kérdésnek Niebuhr előtti és utáni irodalmát ismertetni.

LUKÁCS MÓRICZ.